

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01161037 (J)

2006 13

216/6
Загальна Книгозбірня ч. 6.

М. Т. Цицерон.

Цицерон
БЕСІДИ
проти
КАТИЛІНИ

КОЛОМІЯ, 1920.

З друкарні Вільгельма Бравнера в Коломиї.

I
W-61681

Лис 2/19, 17/IV-80

Марко Туллій Ціцерон.

Дар від видавництва
перекладено Н. Шклярською

БЕСІДИ

проти Катиліни.

З латинської мови

переклав і пояснив

Дмитро Николишин. перс.

24.197

Львів. Бібліотека
Атл. УРСР

~~42516~~

/6

КОЛОМИЯ, 1920.

Накладом „ЗАГАЛЬНОЇ КНИГОЗБІРНІ“.

82-p

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 61.681

Вступ.

I.

Марко Туллій Ціцерон та його твори.

1. Дещо про життя Ціцерона. Марко Туллій Ціцерон (Marcus Tullius Cicero), властивий творець латинської класичної прози, походив із заможної сім'ї лицарського стану, що здавна жила в Арпінії¹⁾, батьківщині Марія. Там він уродився 3. січня 106 р. пер. Хр., там і провів свої молоді літа. Блискуча зірка його великого земляка мала чималий вплив на буйну уяву молодого хлопця і розбудила в ньому бажання, стати також небуденним чоловіком. Початкову науку дістав разом із (чотирма літами молодшим) братом Квінтом у місцевого грамотія (grammatista), а основних відомостей з латинської і грецької мови й літератури навчив їх у Римі замовлений граматик (grammaticus). Красномовства вчилися у славних грецьких реторів, тобто вчителів красномовства, користаючи рівночасно з уваг

¹⁾ Arpinum, містечко Вольсків у південно-східній Лятії над річкою Фібреном, допливом Ліру.

славних на той час бесідників Марка Антонія та Люція Ліцінія Красса²⁾.

За їхньою радою ходили на майдан (*forum*) і набирали досвіду, слухаючи бесід ріжних промовців. Надягнувши мужеську тогу (90 р.),³⁾ став Марко Ціцерон новиком-учеником (*tiro*) у правника Квінта Муція Сцеволі. Його науку перервала союзницька війна (90—88). Вернувши з війни, взяв ся знову до науки права і по смерті свого вчителя прилучив ся до первосвященика того самого імени, творця систематики римського права. Рівночасно вчив ся фільзофії спершу в епікурейця Федра, потім у Фільона, ученика Клітомаха, що вчив ся у славного Карнеада⁴⁾. Чималий вплив мав на нього від 84 р. його домашній фільзоф, стоїк Діодот (помер 59 р.). Тільки ж Ціцерон вчив ся права й фільзофії більше поверховно, на скільки треба було для бесідника й адвоката. Головну вагу клав на красномовство.

По перших виступах у цивільній справі Квінктія (81 р.), потім у карній справі Росція Америкського, в якій мусів торкнути ся проскрипційної практики за диктатури Суллі (80 р.), виїхав (79 р.), почасти з konieczности,

²⁾ M. Antonius Orator (143—87), дід триумвіра, конзуль 99 р., сторонник Суллі, вбитий на приказ Цінни. — L. Licinius Crassus (140—91), конзуль 95 р. — Оба належали до найкращих бесідників перед Ціцероном.

³⁾ *Toga virilis*; вбрав її молодець, покінчивши 16-тий рік життя, потім вписувано його на листу громадян.

⁴⁾ Carneades з Кирени в Африці (213—129), грецький фільзоф, з початку стоїк, потім плятонік, засновник Нової Академії в Атенах.

щоб усунути ся з очий Суллї, з братом і приятелем Аттиком⁵⁾, для дальшої науки красномовства до Атен, де слухав академіка Антіоха, епікурейців Федра, якого вже знав, і Зенона та бесідника Деметрія. В малій Азії пізнав „азіянський“ стиль, цвістистий, переладований бомбастичними образами й сентенціями, цілком противний над міру вже простому новоаттицькому стилеві. Звідти поїхав на острів Род, де став учеником славного ретора Аполлонія з Карії, на прізвище Мольона, що утворив родийський стиль, в якому гармонійно були получені оба згадані (*genus Rhodium*). Цей найбільше Ціцеронові подобав ся і в основі він тримав ся його ціле дальше житте.

Вернувши до Риму (77 р.), вступив до державної служби. 75 р. був квестором⁶⁾ на Сицилії, де дав у собі пізнати некорисливого урядника, що й помогло йому до головної ролі в процесі проти Верра (70 р.). 69 р. був курульним едилем⁷⁾, 66 р. мійським претором⁸⁾

⁵⁾ Тит Помпоній Аттик (109—32) жив від 87 р. через двацять літ в Атенах (звідси його прізвище) і знав добре грецьку літературу. Був се банковець, книгар і літерат. На світ дивив ся тверезо, без пристрасти. Вмер добровільно голодовою смертю.

⁶⁾ Quaestor, скарбовий урядник. Від часів Суллї було їх 20.

⁷⁾ Aedilis, спершу (від 494 р.) уряд плебейський. Від 366 р. додано до двох aediles plebei ще й двох aediles curules, якими могли бути тільки патриції. Був то головно поліційний уряд; попри те мали нагляд над будівлями та обовязок давати ігрища, дбати про збіже, тощо.

⁸⁾ Praetor, від 366 р., найвищий суддя. Їх число зростало. За Ціцерона було їх 16. Вони урядували цілий рік у столиці, потім ішли намісниками в сумирні займанщини.

і тоді звернув на себе увагу першою політичною бесідою De impetio Sp. Pompei. Вкінці 63 р. допустили його, хоч був homo novus, до конзульського крісла, щоб не дати на ньому сїсти небезпечному очайдухові, збанкрутованому шляхтичеві Люцієві Сергієві Катиліні. Це дало привід до змови Катиліни. Але Ціцеронові вдалося змову зручно відкрити, змовників приловити на горячому вчинку та на основі ухвали сенату сейчас стратити. Воєнну кампанію програв Катиліна разом із життем під Пісторією з початком 62 р.⁹⁾ Ціцерон був на вершку слави: його назвали батьком батьківщини, тай сам він цілою губою розхвалював свої подвиги, а то й оспівував гексаметрами. Але протизаконне вбивство римських громадян пімстилося на ньому тяжко, і то незабаром.

В 60-ому році прийшов перший тріумфірат, злука „розуму, слави та богацтва“, тобто Цезара, Помпея та Красса, для уладження держави по своїй волі та вподобі. Ціцерон не зрозумів значіння тієї події і разом із молодшим Катоном рушив попередю оптиматів до бою з „династами“. Це очевидно справи не змінило: тріумфіри переперли свою волю, за те Катон мусів піти в державній справі на Кипр, а Ціцерона віддано на жертву катилінарцям. Вибраний за справою Цезара трибуном¹⁰⁾ Публій Кльодій Пульхер, невбла-

⁹⁾ Порівнай: К. Саллюстій Крісп: Змова Катиліни. З. К. ч. 5. Докладніше про це нижче.

¹⁰⁾ Tribunus plebis, виборний заступник плебейців (народу) проти напастий і кривд патрицій (шляхти й урядників); з початку 494 р. пер. Хр. було їх двох (або п'ятьох), пізніше, від 457 р., десятьох.

ганий ворог Ціцерона за те, що той обезславив його в кримінальному процесі (62 р.) за злочин проти релігії, перевів закон: *ut qui civem Romanum indemnatum interemisset, ei aqua et igni interdiceretur*, формула, якою засуджувано на заслання з утратою громадянських прав. Вістре закона вдаряло немилосердно Ціцерона; нічого не допомгло, що він у жалібній одежі благав Помпея, припинити його. Не дожидаючи кінця, виїхав Ціцерон до Тессальоніки¹¹⁾ до приятеля, квестора Плянція, у квітні 58 р. Тепер Кльодій взяв ся завзято руйнувати маєстности Ціцерона. Ціцерон, з дому не надто багатий, за час своєї громадянської діяльності дійшов до великих посіlostий. Завдячував їх головню адвокатській діяльності. Хоч судовим бесідникам було законом заборонено брати гонорар, то ніхто не боронив їм приймати подарунки, записи, тощо, як справа пішла добре. З цього користали всі, не виключаючи Ціцерона. І так його майно дійшло до вартости яких 30 міліонів сестерців¹²⁾ (поверх 7 міліонів корон), не вчисляючи прегарних посіlostий, як *Tusculanum* (20 км. від Риму), де повно було колюмн, статуй та погруддів з пентелійського та мегарийського мармору, малюнків, багата книгозбірня, сад з алеями, стежечками та екзотичними ростинами. Таких посіlostий мав Ціцерон більше. Крім того до нього належала величава палата на Палятині,¹³⁾ колись влас-

¹¹⁾ Нинішній Солунь у Македонії над егейським морем.

¹²⁾ Один *sestertius* рівнав ся 20-ти шагам (сотикам).

¹³⁾ Див. 1. примітка до I. бесіди проти Кат.

ність Марка Лівія Друза.¹⁴⁾ Все те старався Кльодій зруйнувати, а палату на Палатині зрівнав із землею та побудував на її місці святиню.

По півторарічному засланню вдалося приятелям Цицерона переперти ухвалу, якою дозволено йому вернути до столиці. Се сталося в серпні 57 р.; йому признано навіть невелике відшкодованне на відбудову. Але політичні впливи Цицерона дуже змаліли. Через те він посвятився адвокатській та письменницькій діяльності. 56 р. робить пробу наблизитися до Цезара (бесідою *De provinciis consularibus*), але політичні події пригноблюють його все більше. 51 р. з наказу Помпея був Цицерон управителем Кілікії.¹⁵⁾ Управляв нею прегарно, упорядкував її фінанси, а навіть здобув собі воєнну славу, погромивши Партів, з якими в боротьбі згинув триумвір Красс 53 р. Вернувши до Риму, застав Цицерон трохи не повний розрив між обома можновладцями — Цезаром і Помпеем. Між ними йшло до отвертої війни, яка й вибухла в січні 49 р. Цицерон не знав тепер, що йому робити. Вкінці по довшому ваганню став по стороні Помпея. Однак не вподобавши собі відносини в його таборі, лишився в Диррахії,¹⁶⁾ а по

¹⁴⁾ М. Лівій Друз, трибун 91 р., благородна людина. — Впав жертвою ненависти оптиматів за спробу перевести закон, що мав на меті наділити правом римського громадянства італійські союзницькі міста. Його невинна смерть викликала союзницьку війну 90—88 р.

¹⁵⁾ Займанщина в малій Азії, навкротив острова Кипру.

¹⁶⁾ *Duggachium*, місто на іллірійському побережжю Адрийського моря, давніше Епідамн, нині Дураццо.

погромі Помпея під Фарсалем вернув до Брундізії¹⁷⁾ і прожив там у непевності цілий рік, поки Цезар в осени 47 р. не візвав його до Риму.

В тім часі почував себе Ціцерон нещасливим. Поминувши смерть Катона (в лютім 46 р.¹⁸⁾), якому присвятив похвальну бесіду, в самій його родині діялось недобре: З невідомих причин розвів ся з любою жінкою Терентією (мабуть грошеві клопоти грали немалу ролю), 45 р. одружив ся з молододою, богатою Публілією, та таки того самого року знову розвів ся. На додаток того ж року померла йому в Тускуляні одиначка Туллія, що була три рази нещасливо замужна. Все те пригнобило його й відсунуло від світа. Він віддав ся самотині й тихій праці на селі. Тоді повстали його: *Brutus, Orator, De optimo genere oratorum, Consolatio, De finibus bonorum et malorum, Academica*, початок *Tusculanae disputationes, Cato maior de senectute* й и.

Нагальна смерть Цезара в марті 44 р. втягнула Ціцерона знову в політику. Він не вагав ся навіть похвалити вчинок змовників. Але коли конзуль Марко Антоній, захопивши важні папери Цезара і його власний скарб, зорентував ся в ситуації та, використавши безчинність републиканців і получивши ся з М. Лепідом, що саме тоді прийшов з військом під Рим, в похоронній бесіді підбурих проти змовників народ, справа повернула ся

¹⁷⁾ Brundisium, пристань у Калябрії, в полудневій Італії, на північний схід від Таренту, місце переправи до Греції.

¹⁸⁾ Не маючи сили переболіти упадок републики, завдав собі по програній битві смерть.

круто: републиканці мусіли втікати, багато оптиматів опустило місто, а між ними й Ціцерон усунув ся в сільську тишину й посвятив ся літературі. На 44. рік припадають: кінець *Tusculanae disputationes*, *De fato*, *Laelius de amicitia*, *De natura deorum*, *Timaeus*, *De divinatione*, *De officiis*. Він пробував навіть виїхати до сина Марка до Атен, але що в Римі взяли йому се за зле, завернув з дороги до Риму.

В Римі кипіло. Антоній ішов очевидно слідами Цезара тай увійшов у конфлікт з молодим Каєм Юлієм Цезаром Октавіяном, адоптованим сином вбитого імператора; він оце з початком мая вернув з Аполльонії¹⁸⁾ до Риму і впоминав ся в нього своїх прав, признав йому тестаментом Цезара. Сенат під проводом Ціцерона перекинувся на сторону Октавіяна, сподіваючись використати молодого хлопця для сенатської справи. Рівночасно Ціцерон у горячих бесідах (*Philippicae*) виступав завзято проти ненависного йому Антонія, називаючи його ворогом батьківщини і т. д., поки вкінці не перепер свого внеску, щоб конзулі йшли з військом проти Антонія, що саме тоді тримав Брута в облозі в Мутині¹⁹⁾. З ними пішов Октавіян. Антонія два рази погромлено, а що оба конзулі в тім поході стратили життя, молодий дипломат вихиснував побіду для себе. Наперед виміг на сенатові для себе конзулят на 43. рік, а потім погодив ся зі старим приятелем свого батька, зійшов ся з ним і з Лепідом на малім острівці коло

¹⁸⁾ Місто в Іллірії, недалеко епірської границі.

¹⁹⁾ *Mutina*, нині Модена, при *via Aemilia* в передпаданській Галлії.

Бононії²⁰⁾ і там у падолистї уложено другий тріумвірат для перестрою держави (triumviri rei publicae constituendae). При згоді погодили ся й на проскрипції. Антоній, що сам жертвував свого вуйка (Лепід навіть рідного брата), зажадав від Октавіяна жертви — Ціцерона. Ціцерон, заздалегідь знаючи, що його жде, постановив утікати. Але підчас короткого відпочинку в форміянській віллі дігнали його посіпаки, найшли в садї в лектиці і там Геренній, на заклик Ціцерона, забив його 7. грудня 43 р., за що дістав від Антонія 250.000 денарів (до 180.000 корон). Руку й голову бесідника відтяли та вислали Антонієві, а він казав її прибити на тій мовниці, з якої тільки разів промовляв до народа.

2. Письменницька діяльність Ціцерона, незвичайно богата й різнородна, дасть ся поділити на 4 головні відділи: а) Бесіди; б) реторичні твори; в) фільозофічні твори; г) листи. Крім того пробував Ціцерон своїх сил ув історії й географії, вкінці не поминув поезії, оригінальної й перекладної, хоч до сього мав якраз найменший хист.

а) **Бесіди** розпадають ся на дві групи: судові, чи то у цивільних, чи карних справах, так адвокатські, як і прокураторські, та політичні, виголошені в сенаті, чи перед народом на майдані. До наших часів зберегло ся 57 цілих і 20 відломків із затрачених бесід, а також до 30 заголовків.

²⁰⁾ Прастаре місто в передпаданській Галлії над рікою Реном, правим допливом Паду, від 198 р. римська військова оселя, нині Больонія.

Хронологічно йдуть бесіди в такому порядку:

1. *Pro Quinctio* (81 р.); справа цивільна.

2. *Pro Sex. Roscio Amerino* (80 р.); справа карна. Ціцерон боронить Росція з Амерії (в Умбрії). З ним було таке: його батька вбили, потім вписали на листу вивласнених, а його 6-мільйонне майно продали Суллянцеві Хризогонові за 2.000 сестерців; а сей, щоб забезпечити собі придбане майно, при посередництві якогось Еруція обжалував сина, що вбив батька. Росція увільнено.

3. *Pro S. Roscio Comoedo*. Справа йшла про вирівнання рахунків як відшкодування за вбивство невольника Фаннія Херейця, актора Росція, Квінтом Флявієм.

4. *Pro M. Tullio*. Теж цивільна справа.

5. *Divinatio in Q. Caecilius* (70 р.) стоїть у звязку з бесідами проти Верра.

6—11. *In Verrem* (70 р.). Ціцерон на бажання Сицилійців обжалує Верра, бувшого намісника Сицилії, що за час свого урядування (73—71), як виказало слідство ним переведене, одер займанщину на яких 40 мільйонів сестерців. Докази були такі важкі, що обжалуваний, не ждучи кінця процесу, пішов на заслання (де й помер 43 р.). Через те Ціцерон тільки першу бесіду виголосив, а дальші написав для використання багатого матеріялу.

12. *Pro M. Fonteio* (мабуť з 69 р.); оборона Фонтея перел закидами зі сторони Алльоброгів, що провинив ся здирищинами в Нарбоненській Галлії.

13. *Pro A. Caecina*; справа цивільна.

14. *De imperio Cn. Pompei* (або *pro lege Manilia*) (66 р.), перша політична бесіда Ціцерона, що нею попер внесок Манілія, щоб у війні з Мітридатом, якої з ріжних причин не вдавало ся конзулям покінчити, передати начальне воеводство з правом заключати мир і договори Помпееві; він саме тоді стояв з поважним військом на полудневому побережжю Малої Азії, де побив морських харцизів. Заклики Гортензія й Катутля, щоб такої влади не давати одному чоловікові, були безуспішні.

15. *Pro A. Cluentio Habito* (66 р.); оборона перед закидом отроєння вітчима. Бесіда розкриває гидкі річи, від яких волоссе стає дубом.

16—18. *De lege agraria* (63 р.), перші конзульські бесіди Ціцерона (четверта бесіда пропала); вони звертають ся проти внеску трибуна Сервілія Рулля, установити комісію з десяти членів з широкими правами для засновин слобід та поділу земель. Внесок взято назад.

19. *Pro C. Rabirio perduellionis reo* (63 р.). Бесіда виголошена в процесі проти Рабірія за вбивство трибуна Л. Апулея Сатурніна 100 р. Процес спонукав Цезар із політичних мотивів.

20—23. *In L. Catilinam* (63 р.), проти Катиліни та його змовників. (Докладніше про них у 2. частині Вступу.)

24. *Pro L. Murena* (63 р.); оборона перед закидом, що Мурена допустив ся злочину підкупства при виборах на конзуля на 62. рік.

25. *Pro L. Cornelio Sulla* (62 р.); проти закиду, що Сулля належав до змови Катиліни.

26. *Pro Archia poeta* (62 р.); проти закиду, що поет Архій, родом з Антіохії (102 р. прийшов до Риму), хитрим способом здобув собі право римського громадянства. Архія увільнено.

27. *Pro L. Flacco* (59 р.); проти закиду, що Фляк поповнив чимало драч.

28—31. *Post reditum* (57 р.): а) *oratio cum senatui gratias egit*; б) *oratio cum populo gratias egit* (обі визначають ся переборщеною самохвальбою); в) *de domo sua ad pontifices*, після чого колегія священників признала консекрацію його посілости на Палятині неважною, а се уможливило сенатові звернути її Ціцеронові; г) *de haruspicum responso* (55 р.), якою оборонив свою власність перед новою напастию Кльодія, що використав думку авгурів про причину случайного землетрусу.

32. *Pro Sestio* (56 р.); оборона Сестія перед закидом злочину насилля, бо на спосіб Кльодія окружав ся узброєною ватагою.

33. *In Vatinius testem interrogatio*. Ватиній був свідком у справі Сестія. Бесіда переладована простою лайкою.

34. *Pro Caelio* (56 р.); проти закиду насилля.

35. *De provinciis consularibus* (56 р.), якою про-

тивив ся проектів сенату, відібрати Цезарові бодай одну Галлію, коли не обі.

36. *Pro L. Cornelio Balbo* (56 р.), оборона перед закидом, що вихитрив право римського громадянства.

37. *In L. Pisonem* (55 р.); відповідь на нападів Пізона, спровоковані бесідою *De provinciis consularibus*.

38. *Pro Cn. Plancio* (54 р.); проти закиду, що Плянцій допустив ся неправильности при своїх виборах на курульного еділя.

39. *Pro C. Rabirio Postumo* (54 р.) проти закиду, що прогрішив ся здирствами на спілку з А. Габінієм, проконзулом Сирії, якого засуджено, але гроший не можна було з нього стягнути.

40. *Pro T. Milone* (52 р.). У вуличній бійці коло Бовіллів при аппійському шляху між Кльодієм і Мільоном (вони здавна ворогували та вуличними бійками не допускали до вибору конзуля на 52. рік) та їхніми ватагами Кльодія ранено і на приказ Мільона вбито. Це розворушило товпи в Римі і сенат для повернення порядку іменував Помпея диктатором. Сей казав потягнути Мільона перед суд. Оборона, яку вів Ціцерон, не вдала ся; Мільона засуджено на заслання до Массилії. Потім зладив Ціцерон другу бесіду і вона може найліпша з усіх. Перша бесіда, стенографована, мабуть пропала.

41. *Pro M. Marcello* (46 р.). Ціцерон вставляє ся у Цезара за Марком Клявдієм Марцеллем, щоб дозволив йому вернути до Риму.

42. *Pro Q. Ligario* (46 р.). Ціцерон введне в Цезара помилування для помпеянця Лігарія.

43. *Pro rege Deiotaro* (45 р.); оборона Дейотара, короля Галатії, перед Цезаром. Дейотарові, колишньому приклонникові Помпея, закидувано, що вгощуючи Цезара в себе дома, ладив ся його замордувати. Вислід невідомий.

44—57. *In M. Antonium orationum Philippicarum libri XIV* (44 і 43 р.). Назву „*Philippicae*“ дав Ціцерон своїм бесідам, порівнюючи їх із бесідами Демостена проти Филипа Македонського, хоча що до ідеальної сторони першим до других дуже далеко. Там рідний край і його свобода, а тут скрізь особа Ціцерона на

першому місці. За те формою, фантазією, їдкими жартами перевищує Цицерон Демостена. Друга бесіда, якої не виголосив, чи не найкраща. Всі вони дишуть невтошимою ненавистю до противника, Антонія, і стягнули на автора засуд смерті.

б) Реторичні твори, числом сім, стоять тільки по часті у звязку з бесідницькою діяльністю Цицерона. Писані майже всі у старших літах, бо в 50-ім, а потім у 60-ім році життя.

Хронологічний порядок такий :

1. *Rhetorica*. Сей молодечий нескінчений твір у двох книгах займаєть ся тільки добором бесідницького матеріялу і носить усі сліди поверховної роботи.

2. *De oratore*, 3 книзі (55 р.). В формі діяльогу між Л. Ліцінієм Крассом та М. Антонієм Оратором говорить автор про істоту бесідника та його вишколенне (1. кн.), про добір і розклад матеріялу (2. кн.) та про стиль і виголошуванне (3. кн.).

3. *Brutus de claris oratoribus* (46 р.). Тут у формі діяльогу між автором, Аттиком і Брутом (любимцем та убийником Цезара) маємо історію римського красномовства з удачними характеристиками деяких бесідників (пр. Гортензія). Твір звернений проти новоаттицького *genus tenue dicendi*.

4. *Orator ad M. Brutum*—се продовженне попереднього твору. Автор малює ідеал справжнього бесідника. Ним є тільки той, що вміє гармонійно лучити всі три стилі, як також достроїти стиль до змісту бесіди. За такого саме мав Цицерон себе.

5. *De optimo genere oratorum* стоїть теж ув опозиції до новоаттиків і підчеркує, що Демостен — головний представник аттицького красномовства. Се власне мав бути вступ до перекладу бесіди Демостена „Про вінець“ і Айсхіна на ту саму тему. Однак Цицерон не зладив перекладу.

6. *Partitiones oratoriae*, се суха розмова між автором і сином про діяльність бесідника та про часті бесіди.

7 *Ad C. Trebatium topica*. Твір нагадує заголовком подібний твір Арістотеля і подає науку про добиранне доказів.

в) Фільзофічні твори Ціцерона повстали в роках 55—52 і 46—44, коли Ціцерон, усунений від політики, з конечности займав ся фільзофією. Вони ділять ся на політичні трактати і на властиві фільзофічні твори.

Усіх заховало ся 13 і йдуть у такому порядку:

1. *De republica libri VI* (54 р.). Є се розмова між молодшим Сціпіоном Африканом та визначними мужами його часу про найліпший устрій держави. Час розмови — 129. рік, місце — город Сціпіона. Устрій римської держави вважає автор найліпшим, бо в ньому злила ся монархічна, аристократична й демократична форма. До нас дійшла третина твору, а з 6. кн. тільки „Сон Сціпіона.“

2. *De legibus libri III* (почате 52 р., не знати, чи скінчене й коли та де скінчене) — се розмова автора з братом Квінтом та Аттиком. В 1. кн. виводить право теоретично від природи, в 2. займаєть ся святими законами, а в 3. говорить про організацію державної управи та урядництва.

3. *Paradoxa Stoicorum ad M. Brutum* (46 р.) обговорює гадки стоїків, що стоять у суперечности зі звичайним розуміннем. Є се реторична вправа без наукової вартости.

4. *De finibus bonorum et malorum libri V* (45 р.). Це найвизначніший твір Ціцерона. У трьох розмовах застановляєть ся автор критично над наукою грецьких фільзофів про істоту найвищого добра і найвищого лиха. В 1. кн. Л. Манлій Торкват розвиває епікурейську науку, яку Ціцерон у 2. кн. побиває, в 3. кн. розвиває Катон стоїцьку науку, на яку автор відповідає в 4. кн., а в 5. кн. розвиває М. Пупій Пізон перед Ціцероном науку академіків і періпатетиків у згоді з наукою Антіоха з Аскальону.

5. *Academica* (45 р.) обговорює проблему певности пізнавання за наукою академіків. З двох видань дійшли до наших часів тільки частини.

6. *Tusculanarum disputationum libri V*. У пяти розмовах з Брутом подає Ціцерон популярну життєву фільзофію на теми а) *de contemnenda morte*, б) *de tolerando dolore*, в) *de aegritudine lanienda*, г) *de*

ceteris animi perturbationibus, г) virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam.

7. *De deorum natura libri III*. Тут розбирає автор епікурейську, стоїчну та академічну науку про богів та їх відношення до вселенної.

8. *Cato maior de senectute*. Є се розмова між Катоном, молодшим Сципіонем та Лелієм, що відбула ся ніби то 150. року. Катон боронить старість перед закидами і підносить її добрі прикмети.

9. *De divinatione libri II* (44 р.), се розмова між Цицероном та його братом про вартість ворожбитства, написана на основі стоїка Позідонія та академіка Клітомаха.

10. *De fato* (44 р.). Цицерон поборює науку стоїків про *fatum*-долю (конечність і волю) на основі науки академіків.

11. *Timaeus*, свобідний переклад діяльогу Платона під тим самим заголовком. Лишили ся тільки частини.

12. *Laelius de amicitia* (44 р.). Лелій говорить (129. р.) К. Фаннієві та Квінтови Муцієві Сцеволі про вартість справжньої дружности.

13. *De officiis I. III* (44 р.). В письмі до сина Марка (що був на студіях в Атенах), говорить Цицерон в 1. книзі про те, що моральне (*honestum*), в 2. про те, що корисне, а в 3. кн. про конфлікт одного з другим. Основа знов таки грецька. В 3. кн. автор більше самостійний, але за те зраджує, що в нього не філософічна голова, хоч і щира та правдива душа.

Зпоміж запропачених філософічних творів Цицерона треба згадати: а) *Consolatio* (Розрада) — по смерти нещасливої Туллії. б) *Hortensius*, один з найкращих діяльогів, в яким автор боронив філософію і закликав своїх земляків займатися нею. в) *De iure civili in artem redigendo*, імовірно методологічна спроба конструкції філософічної системи права. Вкінці г) переклади: *Oeconomicus* Ксенофонта та *Protagoras* Платона.

г) **Листи Цицерона** маємо в одній загальній переписці під заголовком *Ad familiares* в 16-ти книгах; вони обій-

мають його листування з приятелями в рр. 62—43. 16-та книга заповнена головно листами до вченого й вірного визволенця Марка Туллія Тірона (ур. 75 р., визв. 54 р., жив 100 літ), його секретаря, видавця переписки та автора життєписі *De vita Ciceronis*. Крім того є ще: 1) Листи Ціцерона до брата Квінта, в 3-х кн.; 2) до Аттика з літ 68—43, в 16-ти кн., і 3) неповна переписка між Ціцероном і Брутом з 44 р.

Крім того написав Ціцерон спомини про свій конзулят — по грецьки, даліше *Anecdota* або *Expositio consilio suorum*, щось ніби секретна історія свого часу, *Chorographia*, за понукою Аттика, та *Admiranda*. З поетичних творів треба згадати переклад *Phainomena* і *Prognostica* александрійського поета Арата (жив між 315—245 р.), зладжений у молодих літах, та оригінальні невдатні епоси: *De consulatu suo* (к. 60 р.), з якого вже тоді сміяли ся, *De temporibus suis*, в яких оспівав дальші літа до повороту з заслання, *Poëma ad Caesarem*, що в ній славить підбій Британії, та епос *Marius*, в якому звеличив свого земляка. Всі ті твори пропали без шкоди для автора.

3. Характеристика Ціцерона та його висьменницької діяльності. Марко Туллій Ціцерон належить до невеличкого числа людей, яким доля присудила відіграти визначну ролю в історії людської культури. Дивним дивом стало ся се не завдяки його політично-державній діяльності; бо саме тут він нічим не визначив ся. Правда, підбадьорюваний заєдно власним шанолітвом, бажав він бути осередком політично-державного життя; але не був нічим більше, як звичайною фігуркою на шахівниці, що нею з невмолимою льогікою посували незрозумілі для нього реальні величини, які виростили понад нього і вкінці без милосердя його роздавили. Не

причинила ся до сього його вдача, в якій годі дошукати ся староримських прикмет — тієї постійности, впертости, послідовности та жорстокої безоглядности, яка попихала Римлянина до підбоїв і помогла йому заволодіти світом; в душі Ціцерона, осяяній духом грецької культури, назбирало ся чимало слоїв грецької вдачі, непостійної, податливої, непослідовної, м'якої, а це робило з нього непевну, хоч і не позбавлену доброти та глибокої шляхетности, людину. Не видвигнули Ціцерона на ту висоту, що на ній стояв довгі століття, а подекуди стоїть йще й досі, якісь особливі здібности; бо крім подиву гідної пильности, якою без сумніву мало котрий з його ровесників²¹⁾ міг почванити ся, на його творах, з річевої сторони подекуди невдатних перерібках грецьких первовзорів, не видно глибшої самостійної думки.

Одна тільки форма його численних творів, тобто чудова звучна мова та зразковий стиль, у якому злили ся первні усіх трьох стилів, перетворившись у горнилі його геніальної мовної інтуїції в нову, питому йому, гармонійну цілість, — ось що дало Ціцеронові те місце, на якому зустрічали його довгі покоління, не маючи відваги поставити питання, на скільки правно воно йому належить ся. Що йно новіші часи глянули на Ціцерона та його письменницьку діяльність більше критично та, не вкорочуючи його неперечних заслуг на полі латинської мови і стилістики, звернули увагу на сю обставину, що зміст його творів далеко не такий гарний, як фор-

²¹⁾ Поминувши хиба одного Марка Терентія Варрона (116—28 р.), найбільшого римського вченого,

ма, а подекуди ідейно й етично творять до неї немилий контраст.

Його бесіди, на які Ціцерон, уважаючи себе перш усього бесідником, клав найбільшу вагу, помимо гарної й чистої мови, добірних слів, по мистецьки побудованих, навіть при найбільшій довготі ясних і прозорих очерків, не зворушують читача до глибини. В кожній з них відчувається поважні недостачі, а дзвінкі фрази не можуть їх заповнити. В політичних бесідах вражає прикро нестерпуча чванливість, із якою величає свої заслуги, палка ненависть до кожного ворога, трусливість, яка не дає йому сказати в пору влучне слово, хитливість, яка робить його непевним політиком. Правда, бувають моменти, де бесідник щиро й переконано заступає свою думку. Але ж як швидко він нераз її змінює, і то під напором супротивної хвилі! В судових бесідах маємо до діла з адвокатом такого покрю, що готов боронити всякої справи, не придивляючись до її моральної вартости. Нині він кидає громи на катилінарців, завтра зі спокійною совістю боронить такого, що на ньому тяжить підозрінне приналежності до катилінарців, а навіть, як дехто хоче, свого часу робив адвокатську прислугу самому Катиліні... Як у політичних бесідах впадає в очі недостача серйозних, послідовно до кінця передуманих державницьких думок, що зрештою було природним овочем Ціцеронового незнання минувшини й сучасности Риму, так у судових дивує нас брак бистро льогічної і строго правничої аргументації. За те повно в його бесідах ріжновартних загальників, якими

любив грати на нервах менше критичних, а то й цілком некритичних слухачів.

Поза тим бесіди Ціцерона визначають ся наглядністю опису, тонкою характеристикою осіб, удачним дотепом та їдкою, подекуди злобною, сатирою й сарказмом, якого зі шкодою для себе ніколи не вмів у собі погамувати. Вкінці треба звернути увагу на се, що в Ціцерона все ще багато, місцями аж загато лишніх слів. Так і видно, що бесідник любить ся у своєрідній ритміці свого слова, шукає за нею, не дивлячи ся на зміст, і сього не викорінила із його душі наука у знаменитого Мольона. Не можна забувати, що Ціцерон свої бесіди, виголошені звичайно після нотаток, а часом і без приготування, сумлінно опрацьовував і щойно потім оголошував прилюдно. Через те його бесіди се не sui generis стенограми, але літературні твори. Деякі з них написані далеко не так, як були виголошені (пр. оборона Мільона), інші взагалі не були виголошені (пр. проти Верра 2—5), а всі перейшли критичну провірку його письменницького хисту.

Реторичні твори Ціцерона носять на собі не тільки сліди грецької оглади автора, але містять також оwoчі його довголітнього досвіду. Тим то в них більше оригінальності та власних гадок. Найкращими й найліпшими з них уважають: *De oratore*, *Brutus* і *Orator*, твори дозрілої старости. Провідна думка, що червоною ниткою перенизує їх, така: Ціцеронське красномовство становить найвищий ступінь римського красномовства. По правді Ціцерон не дав річевого вкладу, який вплинув би на розвій теорії красномовства, запо-

зиченої в цілості від Греків. Се ще й тому не могло стати ся, що він стояв у противности до формальної реторики і робив спроби наблизити реторику до фільзофії. В цьому ідеальному полеті є головна принада реторичних праць Ціцерона. В очеркуванні тямок недостає йому потрібної точности. За те популярний виклад, вдатні практичні вказівки, гарна мова, гладка форма, а вкінці підчеркування національного елемента вдовільняють читача й дають йому правдиву естетичну осолоду.

Фільзофічні твори писав Ціцерон не з нутрішньої понуки, але, як се видно з його життєписі, щоб не тратити на марне дорогого часу свого політичного примусового безділля. За короткий час повсталала поважна скількість творів. Коли пригадаємо собі, що в часі шкільної науки фільзофія помагала Ціцеронові тільки осягнути ідеал красномовства, то зрозуміємо, що, хоч вона згодом і захопила його вражливу душу, то все таки не перетопила його духової істоти, бо на се не було навіть часу. Ясна річ, що серед таких умовин про самостійні досліди нема мови. Відчуває це й сам Ціцерон, бо свої фільзофічні твори називає „ароггарна“, тобто „відписі“. Очевидно „відписував“ із грецьких фільзофів. Але ті відписі укладав знов у гарну форму аристотелівського діяльогу, який давав йому змогу призадумувати ся критично над ріжними системами тодішньої грецької фільзофії тай вибирати те, що йому найбільше припало до вподоби. При тім користав з ріжних коментарів фільзофії Плятона й Аристотеля, яких деколи навіть не второпав

як слід, поминаючи властиві твори обох грецьких мислителів. З того вийшли в писаннях Ціцерона нерівности; буває й таке, що основи й відповіді собі не відповідають. Де йшло діло про моральні загальники, там Ціцерон виявив більше самостійности і дав більше власного добра.

Звісно, філзофії Ціцерон не поглибив і нічого нового не видумав. Сам він не перетравив добре ні одної системи і лишився до кінця життя еклєктиком,²²⁾ склонюючись до Нової Академії²³⁾, а в моралі до стоїків.²⁴⁾ Його величезна заслуга ґрунтується на тім, що він златинщив і спопуляризував думки грецьких філзофів. А се було нелегке діло! Треба було творити філзофічну мову й термінологію. І це, треба признати, великому майстрові латинського слова в цілости вдалося. Ще більшу вагу клав Ціцерон на принадну форму і тим зєднав собі читачів із ширших кругів своїх земляків. Ота форма: гарна мова й легка будова та всім зрозумілий зміст — запевнила творам Ціцерона тривалий попит на довгі століття.

²²⁾ Еклєктиком називаємо мислителя, що не причисляє себе до жадної філзофічної школи, але з різних систем вибирає собі те, що йому найбільше промовляє до душі, і намагається з того утворити свою власну систему.

²³⁾ Нова Академія, яку заснував Карнеад (порівн. 4. прим.), се третя фаза розвою ідеалістичної філзофії Плятона з поважною домішкою скептицизму, сумнівности.

²⁴⁾ Стоїки, се приклонники Зенона, що намагався пристосувати філзофію до практичного життя та повести людину до щастя. Се система визначала ся строгою етикою.

Незвичайну вагу має для нас переписка Ціцерона, головню та її частина, що повстала без огляду на будучність, бо взагалі не була призначена для публікації. Є се його листи до вірного і щирого друга Аттика, накладця його творів. Тут він стає перед нами без маски, таким, яким був у хвилі, коли писав. В листах бачимо Ціцерона з усіми найтайнішими поривами його духового життя: пізнаємо в ньому і доброго патріота, і сумлінного урядника, і щирого приятеля, і вірного мужа, і любого батька родини; однак рівночасно розкривають ся перед нами і всі його людські слабости й хиби. Його з літами все більша нерішучість, слабодушність, зневіра, шанобство, марнота, зарозумілість, а подекуди навіть дуже дрібничкові й низькі думки виступають ярко на зверх і кидають на свого автора дуже нерівне, а то й погане світло. Найбільша вибачливість не спроможна виправдати скрізь поступовання Ціцерона і не одно тверде слово вирветь ся з уст розчарованого читача на його адресу.

Поза тим переписка Ціцерона познакоплює нас із поважним рядом інших осіб того часу, а їхня індивідуальність відбиваєть ся в листах звичайно доволі ясно. Дальше листи Ціцерона, яких незвичайно богатий зміст торкаєть ся усіх царин тодішнього знання, а саме історії, політики, письменства, мистецтва, філософії, всяких злободневних питань, тощо, становлять богатий матеріал до пізнання тодішнього римського товариства, його звичаїв, обичаїв і навичок, учать нас розуміти тогочасне письменницьке, соціяльне й культурне житте-бутте Риму. Вкінці переписка дає нам

зразки латинського листового стилю від звичайної короткої візитівки з желаннями до широкого наукового трактату в формі листу.

Про поетичні проби Ціцерона, нема що говорити, бо вони нічого спільного з поезією не мали; сього небесного дарунку відмовили йому боги. Тільки велика честилюбивість заманила його на це поле і казала йому оспівувати власні подвиги, яким він надавав велике значіннє. З його епосів уже сучасні сміяли ся. Невеликої ваги були також його переклади. Поза вдатною формою не можна було доглянути чуття.

Як видно з того, що до тепер сказано, хто вдовільняв ся тільки зверхньою формою літературного твору, на того Ціцерон мав великий вплив, бо приковував його до себе чудовою мовою та блискучим стилем. Також наукові твори Ціцерона припадали широким кругам пересічних інтелігентних читачів до серця, бо в них говорило ся зрозумілою мовою про такі річи, які були до його часу власністю тільки невеличкого гурта мислителів і вчених. Фільозофічні твори Ціцерона набирали вартости ще й тим, що Ціцерон старав ся, на скільки се допускала його вражлива горячкова вдача, уладити своє домашнє життє згідно з начитаними принципами, які були йому по серці. І справді, домашнє життє нашого письменника плило серед безупинної праці і лишило ся чисте, незакаламучене брудом, який тоді широко розливав ся по всіх домах римської аристократії. Тут була згода між теорією і практикою! Із занепадом культури гелленістичного світа, що приодіта в римську одежу пережила за часів першого

цїсарства останній підєм, зросло значінне Ціцерона, того дивного посередника між грецькою поганською фільзофією, а латинським християнським світоглядом. Геронім та Августин, батьки західної церкви, одушевляли ся Ціцероном, інші наслідували його, використовували, переробляли, робили виписки, тощо. В середніх століттях Ціцерона більше величали, як читали. Найпильніше ще читали його реторичні та фільзофічні твори. На бесіди майже не звертали уваги. Найбільшим поклонником Ціцерона був італійський поет Петрарка (1304—1374). Від нього датується доба найбільшого розвою ціцероніанізму. Він відшукав чимало його творів та розбудив до них інтерес. За ним пішли другі. В тім часі вдало ся вратувати від заглади не один твір славного бесідника.

Новіші часи поставили ся до Ціцерона дещо холодніше. З відродженнем грецької старини в науці вернули до значіння першовзори: Плятон²⁵⁾, Арістотель²⁶⁾ і ин., і їхній компілятор-Ціцерон мусів зробити їм місце. Хто шукав у творах Ціцерона за великою людиною, той ошукав ся; навіть бесіди не

²⁵⁾ Плятон (427—347 пер. Хр.), Атенець, ученик Сократа, творець ідеалістичної фільзофії, т. зв. Старої Академії. В артистичній формі діяльогу, тобто розмови, в якій головною особою майже скрізь є його великий учитель Сократ, розвинув він свій гарний світ ідей.

²⁶⁾ Арістотель (384—322) родом з Македонії, ученик Плятона, вихователь Александра Великого, найбільший учений грецького світа і творець реалістичної фільзофії. Учив ув Атенах, де заснував школу періпатетиків. — Про цих обох мислителів буде бесіда у звязку з історією грецької фільзофії в однім із дальших чисел „Заг. Книгозбірні“.

вдовольнили його. І Ціцерон мусів уступити перед незрівнаним Демостеном.²⁷⁾ Історик Момзен сказав про Ціцерона: „На його стилістиці спочива його значінне і тільки як стиліст показує він певне самопочутте. Як письменник стоїть він цілком так само низько, як державник.“ В цих словах криється глибока правда. Ціцерона видвигнули на педесталь століття занепаду й незнання гелленістичної культури; як світич середніх століть покінчив він своє завдання і з розвоєм гуманізму поволи відійшов до історії.

II.

Історичний огляд Катилінівської змови*).

1. **Зміна змісту й істоти римського державного життя** замітна вже від пунських воєн²⁸⁾. До кінця 2. пунської війни віє демократичний, войовитий дух державної управи. Народ і його яровідники мають про-

²⁷⁾ Про житте Демостена та його діяльність порівнай: Демостен: „Бесіди проти Филипа“ Заг. Кн. ч. 14.

*) Цікавого читача відсилаємо до монографії Саллюстія „Змова Катиліни“, З. К. ч. 5., де найде повний і гарний малюнок того часу. Тут подаємо тільки найважніщі дати, потрібні для зрозуміння Бесід Ціцерона.

²⁸⁾ Пунських воєн було три: перша 264—241, друга (Ганібалева) 218—201, трета 149—146; вони покінчилися зруйнуванням Картагіни і зробили Рим паном західної частини середземного світа.

від і в закордонних справах. Але згодом витворила ся т. зв. демократія посідачів, бо міський пролетаріят Риму мав де далі все менший вплив на державну політику. Сенат, ця своєрідна римська державна рада, набрав з 2. пунською війною великого значіння і став фактичним керманичем внутрішньої й закордонної політики. Він був органом римських вельможів і шляхти, що займали уряди, мали свої традиції і доповняли ся громадянами з долу. Йому завдячує Рим свою перемогу над завзятим противником. Але по досягненню світової влади саме в нутрі тієї шляхти творять ся зародки зіпсуття, гордості й користоловності, викльовують ся гострі противности й заздрощі, що доводять її до нового розколу. Витворюєть ся нова шляхетська демократія, яка стоїть ув опозиції до аристократії і притягає на свою сторону всякі невдоволені елементи з простолюддя.

А причин до невдоволення широких верств і столичного й сільського населення нагромаджувало ся де далі все більше. Побідні війни на Сході, в Греції й Азії, нечувано збогатили вельможів і шляхту, але рівночасно вплинули розкладово на римську державу. Римлянин почував себе таким паном, що давав собі в усьому волю, а навіть дану присягу ламав без вагання. Здирства сенаторів та урядників пішли на широку скалю, так що треба було установити особний трибунал на здирників (149 р.).

Економічна сторона в наслідок довгих і тяжких війн ставала згодом все гірша. Селянин, той середній маєтковий стан, що двигав на собі всі тягарі війни, поносив страшен-

ні страти. Його господарка зводилась на ніщо, добро пропадало. Він не міг видержати конкуренції зі збіжем, спроваджуваним із далеких займанщин, бо було дешевше і відбирало йому торговиці. Цій руїні рільництва пособляла ще й нова поміщицька господарка на просторих лятифундіях; замість дорогого робітника з'явився новий живий інвентар — дешевий невольник. Через те зросла торгівля невольниками (осередком був острів Дельос), а за тим пішло рабівництво людських сил морськими харцизами й римськими орендарями. Звісно, до добра така робота не вела. Нещасливі невольники, з якими римський шляхтич поводився з вродженою йому битою й жорстокістю, не раз нарушували державний лад. Деколи їхні повстання були такі небезпечні, що треба було з ними вести довгу війну, як от на Сицилії, де невольнича війна тривала вісім літ...

Ясна річ, що така аграрна практика вела до того, що сільське населення маліло, за те зростав міський пролетаріят, неспосібний до війни. Се далося незабаром відчутти. Тому почалися проби, через поділ державної землі піднести селянський стан. Але нікчемна своєволя сенаторської більшості зводила ті спроби на нінащо. Коли ж демократія для добра держави й населення намагалася силою переперти корисні аграрні реформи, тоді стрічалася з оружним насиллям оптиматів і звичайно разом зі своїми плянами топила у власній крові. Так було з Тиберієм Семпронієм Гракхом (трибуном 133 р.) і його братом Каєм (трибуном 123), синами славнозвісної Корнелії; оба вони впали жер-

твою своїх благородних стремлінняв.²⁹⁾

Тимчасом нутрішнє лихо, мечем і насил-лем не давало ся усунути. Сенат морально знікчемнів і зійшов зі становища державної ради на звичайну партійну організацію вельможів. А між тими вельможами, як загалом між цілою шляхетською верствою, годі вже було шукати за староримськими типами. Могутній вплив принадної грецької літератури та вирафінованої культури, який теж від 2. пунської війни зростав з року на рік, перетворив римську вдачу, забравши від неї все те, що було дійсно римське. Молоде покоління, виховане здебільша чужинцями, грецькими невольниками, які не визначали ся обичайністю, затратило розуміннє добра й лиха так у домашньому, як і в прилюдному життю, позбуло ся державного патріотизму своїх колишніх предків; а коли вступило до державної служби, то товчком їхньої діяльності була власна нажива і слава. Для тих кличів не соромили ся нічого й нікого. Повний моральний розклад сенаторської партії виявив ся наглядно у війні з нумідийським узурпатором Югуртою (112—105)³⁰⁾. Воюючи з повним успіхом золотом, він мав повне право насміхати ся з продажности Риму, кажучи, що як би найшов ся купець, то міг би купити цілий Рим.

²⁹⁾ Для характеристики політичної короткозорости, або нікчемного крутіїства Цицерона, в початках своєї карієри демократа, звертаємо увагу на те, як він висловлюєть ся про Грахків у I. Бесіді проти Катиліни, гл. 2.

³⁰⁾ Порівн. монографію Саллюстія „Війна з Югуртою“. Появить ся між дальшими випусками Заг. Кн.

Серед таких умовин державна машина де далі все більше гальмувала ся і що раз частіше приходило до тяжких потрясень. Демократія, приборкана з упадком Гракхів, не переставала добивати ся своїх прав, поки вкінці не прийшло до першої усобиці між демократом Марієм а реакціонером Суллею. Довга війна покінчила ся новим розгромом демократії; її ряди прорідили ся то на полях бою, то масовою різнею, то вкінці новою видумкою Суллі — проскрипціями. Можна собі уявити, як відбували ся ті самосуди, коли знікчемніла олігархія мала нагоду пімстити ся на своїх противниках.

Одначе кровава самовлада Суллі в нічому не поліпшила державного життя. Невдоволення римських громадян³¹⁾ підсичуване безробіттем і часто-густо недостачею збіжа³²⁾, давало змогу ріжним авантюрикам та політичним спекулянтам, збирати собі свої гурти та заманювати їх ріжними демоогогічними кличами у свої тенета. До таких саме належав

2. Люцій Сергій Катиліна. Потомок старого і славного патриційського роду, двома роками старший за Ціцерона, вивінований з природи богатими прикметами тіла й духа, був би Катиліна без сумніву записав ся гар-

³¹⁾ Їхнє число з наданнем права римського громадянства всім італійським містам (по союзницькій війні 90—88 р.) непомірно зросло, бо багато нових людей, звичайно непотрібів, тощо, напливало до Риму.

³²⁾ Сьому пособляли посередно морські харцизи, та правдива болячка римської держави, що становила наче осібну державу в державі, тамувала торгівлю і рабувала все, що вдало ся. Боротьба з ними була дуже тяжка і що йно Помпееві вдалось очистити море, 67 р.

ними буквами в римській історії, коли б його молодість не припала була на добу повного морального розкладу римського громадянства. Загальна струя зіпсуття пірвала з собою молодого, талановитого, але через міру самолюбного хлопця і зробила з нього підступного, захланного й розпусного хитруна, якому все ж таки не хибувало принадних прикмет: товарискиости, щедрости, спочутливости, прислужности та невтомимої, горячкової роблячости. Своєю милою поведінкою він просто ловив і приковував до себе молодих людей, а й Ціцерона з початку трохи не причарував. Знаменито загартований на всякі невігоди й недостачі, вмів одначе бавити ся й гуляти розперезавшись, і через те попав у великі грошеві клопоти. В нього не було нічого святого, коли мав осягнути ціль своїх бажаннів; навіть замордувати невинну людину було в нього забавкою, коли до сього склонювала його пристрасть⁸⁹⁾. Не диво про те, що в часі самовлади Суллі бачимо Катиліну в ролі ката проскрибованих демократів, ба навіть власного брата, щоби при нагоді конфіскати їх майна збогатити ся. Звісно, при такому гулящому життю не можна було вдержати легко набуте майно — і Катиліна знову найшов ся в клопотах.

Державну службу почав Катиліна квестурою 76 р. На другий рік був легатом, тобто військовим начальником; тай тут показав, що в нього добича має більшу вартість, як слава. 68 р. вдало ся йому стати претором.

⁸⁹⁾ Докладніше про це у згаданій монографії Саллюстія „Змова Катиліни“.

Як пропретор господарив 67 р. в Африці так погано, що сейчас із його поворотом обжалувано його за драчі, чим унеможливлено йому зголосити кандидатуру на конзуля. Ся невдача спонукала палкого Катиліну прилучити ся до потайної спілки, яку Цицерон називає першою змовою. Діло було так: На 65. рік вибрано конзулями Публія Автронія Пета й Публія Корнелія Суллію; але в наслідок судового засуду за купно голосів вибір уневажнено, а на їхнє місце вибрано Люція Котту й Люція Торквата. Усунені кандидати в порозумінню з іншими невдоволеними з державних порядків, між котрими мав бути Марко Красс і Юлій Цезар, задумали замордувати конзулів 1. січня на Капіталію і силою присвоїти собі прожартовану гідність. Оруддем мали послужити Катиліна та Кней Кальпурній Пізон. Але справа стала голосною і не повела ся. Одначе змовники не занехали задуму, але пересунули його на 5. лютого. На сей раз мало бути вимордоване разом із конзулями поважне число сенаторів. І тільки се, що Катиліна дав своїм помічникам за скоро знак, охоронило державу перед переворотом. А одначе ніхто не брав ся до слідства, хоч усім було відомо, хто належав до тієї спілки. Здавало ся, що в Римі взагалі нема законів. Що більше, сенат признав ся до свого безсилля та боязкості тим, що післав Пізона квестором із преторською владою до Гіспанії, де той незабаром стратив життя⁷⁾.

На другий рік Катиліна не зголошував своєї кандидатури на конзуля, бо сьому ста-

⁷⁾ Диви: Саллюстій, *op. cit.*, глава 18—19.

нув переполоном процес за драчі в Африці. Але коли справа покінчила ся для нього щасливо, він забажав здобути для себе конзулят на 63. рік. Щоб се осягнути, порозумів ся зі своїм товаришем і однодумцем Каєм Антонієм та, згуртувавши біля себе чимало прихильників з усяких верстов населення, між якими не хибувало й сенаторів, розвинув широку агітацію. Звісно, це все коштувало грубі гроші; через те довги Катиліни дуже зросли. Але при виборах вийшли конзулями попертий вельможами Ціцерон і Антоній, а Катиліна перепав.

3. Змова Катиліни. Але й ся невдача не зломила Катиліни, тільки ще більше його озлобила. Бажаючи одначе дорогою виборів осягнути свою ціль та бодай на найближчий (62.) рік добити ся конзульського крісла, закроїв свою агітацію ще ширше та придбав собі поважне число сторонників, готових на найбільше нахабне насилле. Визначніші між ними були: Кай Манлій, колишній жовнір Сулли, якому Катиліна поручив свою справу в Фезулях (в Етрурії), невідомий ближче Септімій і Кай Юлій. Крім того приєднав собі чимало прихильників та однодумців між сенаторами. Тільки ж оптимати під проводом свого нового провідника, конзуля Ціцерона, не дрімали. Цей умів собі найти між катилінарцями в особі Квінта Курія повірника, який через Фульвію, веселу собі жіночку, повідомляв Ціцерона про всякі задуми Катиліни. Очевидно, серед таких обставин його стремління засуджені були з гори на невдачу. При виборах на 62. рік, що відбули ся мабуть таки в липні, вибрано конзулями Децима Сіяна й

Люція Мурену, а Катиліна знову провалив ся. Тепер постановив він насильством здобути собі бажаний уряд. Зібрав своїх повірників та уложив з ними плян цілої роботи. Постановлено спалити Рим, замордувати конзулів і сенаторів та при помочі війська, яке мав зібрати Кай Манлій, загорнути у свої руки керму держави. Робота почала ся. Але про те все Ціцерон довідав ся в пору. Ото ж коли при кінці жовтня почали ся несупокої в Етрурії, в околиці Піцену, в Апулії та в інших сторонах Італії, він, діставши від сенату найвищі повновласти, забрав ся до діла, щоб відвернути небезпеку від держави та привернути лад і спокій; порозсилав у загрожені сторони військо, а в місті скріпив сторожу.

Катиліна, бачучи, що в столиці, нічого не вдіє, скликав у ночі з 6. на 7. падолиста збори змовників до дому сенатора Марка Порція Леки і, висловивши своє невдоволенне з повільности й нерішучости своїх спільників, заповів, що вибереть ся до Манлія, визначив, кому лишити ся, кому куди виїхати, поділив роботу та вкінці висловив бажанне, щоби спрятати Ціцерона ще перед його відїздом. Се було не легке діло. А таки нашло ся двох відважних очайдухів: сенатор Варгунтей і шляхтич Кай Корнелій, що постановили вранці-рано забити конзуля, дібравши ся до нього ніби то задля звичайного поздоровлення. Звісно, Ціцерон про те все довідав ся в пору від Фульвії і тим способом зберіг ся при життю. Не зволікаючи ні трохи, скликав ранком 8. падолиста сенат до святині Юпітера Статора на палятинському горбку, а для безпеки обставив усі входи сторожею, зложеною з римських

лицарів. Се одначе не було перепорою для Катиліни, й собі явити ся в салі нарад. На таку нахабність Ціцерон не був приготований; поява Катиліни на зборах сенату, де саме мали обговорювати способи, як забезпечити державу перед його злобними задумами, вивела конзуля з рівноваги: він устав і виголосив палку бесіду, в якій виявив усі нікчемні задуми Катиліни та візвав його забрати ся з міста разом із цілим товариством. Є се перша бесіда проти Катиліни. Катиліна вислухав мовчки, а потім пробував боронити ся; але його лайливі вислови на конзуля перебило голосне невдоволення сенату. Тоді Катиліна, кинувши люту погрозу, вилетів із сенату і ще тієї самої ночі виїхав з Риму в товаристві численної дружини, пустивши поголоску, що тровлений, мовляв, ворогами вибирається добровільно до Массилії на заслання. Але в листі до Катуля признав ся до правдивих замірів і поручив його опіці Орестіллю.

На другий день Ціцерон виголосив (другу) бесіду до народу, в якій повідомив про все, що стало ся, та звернув ся з погрозою до всіх прихильників Катиліни, що лишили ся в місті, щоби тямали, що око конзуля слідить за ними та унеможливить усякі спроби нарушити лад і порядок. Звісно, така бесіда не могла осягнути ціли і змовники не думали понехати свого діла, не звертаючи уваги на те, що Антоній дістав наказ виступити з військом у похід за Катиліною, якого проголошено зрадником батьківщини. Під проводом Корнелія Лентуля Сури уладжено плян і вкінці призначено свято Сатурналіїв (17. грудня)

на його виконання. Мало почати ся підпалом Риму та різнею сенаторів.

Але й се не повело ся через необережність змовників. Саме тоді появили ся в Римі послі від Алльоброгів з жалобою на лихварів. Їх ото хотіли катилінарці втягнути у змову, щоби придбати Катиліні алльоброгську кінноту. Послі, непевні, що їм робити, звернули ся до свого патрона Санги по раду, а сей завів їх до Ціцерона. Ціцерон порадив послам постарати ся, щоб Лентуль і спілка дали їм на письмі за поруку, що всі обіцянки будуть виповнені. Недогадливі змовники сповнили їхні бажання. Ціцерон повідомлений, коли послі будуть вертати, вислав засідку і біля мультвійського моста ціле посольство разом із провідником Вольтурцієм, що мав їх завести до табору Катиліни, попало в руки преторів Люція Валерія і Кая Помптіна. Стало ся се в ночі з 2. на 3. грудня. Сейчас завізвав Ціцерон до себе провідників змови Лентуля, Цетега, Статілія й Габінія і казав їх запровадити до святині Згоди, де зібрав ся був сенат. Там доведено усім провину, а потім увязнено. Опісля визначено нагороди Алльоброгам і Вольтурцієві, а найбільше вшановано Ціцерона. Урадований конзуль не втерпів, щоб тієї самої днини у третій бесіді проти Катиліни не розказати народові цілої пригоди. Одушевлені слухачі зладили йому величезну овацію та відпровадили при смолоскипах на нічний спочивок.

Тимчасом уже на другий день поширили ся чутки, що плянуєть ся спроба, силою зволити арештованих. Длятого Ціцерон скликав 5. грудня сенат, знову до святині Юлітера

Статора, і поставив питання, що зробити з увязненими катилінарцями. Децим Юній Сілян, нововибраний конзуль, заявив ся за карою смерти, поширюючи її й на інших змовників, яким удало ся втечи, наскільки вдасть ся їх зловити. З його думкою згодило ся чимало сенаторів, що голосували перед Тиберієм Нероном. Сей навпаки запропонував відложити питання про кару на змовників на безпечніші часи, а вперед розгромити в бою сили Катиліни. За те Кай Юлій Цезар, коли прийшла на нього черга сказати слово, у довшій бесіді рішучо спротивив ся карі смерти, бо така кара звалює на конзуля й сенат важку відвічальність, тимбільше, що на основі закону тільки римський народ мав право карати смертю римського громадянина; за те заявив ся за тим, щоб їх порозміщувати по муніципальних містах, позамикавши по в'язницях, та заборонити на будуче за ними вставляти ся. Добре обдумані бесіда Цезара захитала думками тих, що голосували за смертю, а навіть Децим Сілян пристав на той внесок. Тоді уважав Цицерон за відповідне промовити й собі. В довгій бесіді, четвертій катилінарці, зреасумувавши цілу дискусію, похвалив він оба внески, але дав усім ясно зрозуміти, що бажав би собі звороту в напрямі внеску Сіляна. Все ж таки ледви чи се було би стало ся, як би був Марко Порцій Катон, молодий, але рішучий характер, своєю вогнистою бесідою не рішив справи по бажанню Цицерона. Змовників засуджено на смерть.

Цицерон видав приказ приступити до виконання кари таки того дня. Сам власноручно запровадив до тулліянської тюрми Лентуля,

инших привели претори. Засуджених спустили до льоху одного за другим і там кати їх задусили посторонками. Ціцерон уважав, що смертю пятох людей доконав такого велико о подвигу, що його можна порівнати з побідами Марія над Кимбрами й Тевтонами, і в такім світлі представляв своє діло всім видцям. Народ дав ся ошукати його красномовним словам і зладив йому знову величаву овацію зі смолоскипами, тощо. По правді не був се надто великий подвиг, бо ті люди перестали бути небезпечними для публичного ладу з хвилию, як їм доведено провину й увязнено. Так осудили справу всі тверезі голови. — Все ж таки всі прихильники Катиліни, яких чимало було в Римі, присіли тихо, а й сам Катиліна, довідавши ся про нещасливу долю своїх товаришів, мусів змінити свій плян. Для того замість іти на Рим завернув у сторону Галлії.

Почав ся 62. рік. На місце Ціцерона став Метелль Целер проконзулем передальпейської Галлії. Він оце заступив Катиліні дорогу на північ, захопивши у свої руки всі гірські переходи. З полудня посувало ся військо проконзуля Антонія і замикало його з другої сторони. Бачучи своє безвихідне положення постановив Катиліна попробувати щастя з Антонієм, може в тій надії, що давній приятель дасть йому втечи з життем у більше пригожу для воєнної акції сторону. Ворожі війська зійшли ся біля Пісторії. Саме перед стрічею Антоній почув у ногах гостець і передав провід над військом Петреєві.

Прийшла рішуча хвиля. Катиліна упорядкував своє військо, якого було понад три

тисячі, виголосив коротку, а палку бесіду та повів його до бою. Те саме вчинив і Петрей. Довго йшов завзятий бій. Вкінці вдалося Петресві свіжою преторською когортою проломити боєву лаву катилінарців. Се рішило справу. Військо Катиліни майже в цілості вигинуло, а він сам поляг, борючись як лев, далеко від своїх між густою лавою ворогів. Антоній казав відтяти йому голову та відіслав її до Риму.

Після сього доволі легко зліквідовано ворохобні, що їх то тут, то там піднімали одноступці Катиліни, які не билися під Пісторією, або вратували своє життя втечею. Найтяжче йшла справа з рабівничими ватагами, що були звербовані для Катиліни; вкінці винищив їх Кай Октавій, батько пізнішого імператора Августа (60 р.). Не обійшлося й без судових процесів; однак їх ведено здебільша для особистої або партійної користи.

- БЕСІДИ -
ПРОТИ КАТИЛІНИ.

*Памяти незабутнього Добродія
СОФРОНА НЕДІЛЬСЬКОГО,
першого невіджалуваного директора
української гімназії в Коломиї —*

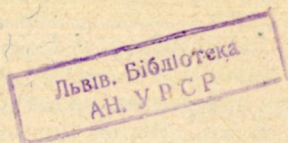
перекладач.

Почуваю ся до милого
обовязку, зложити на сьому
місці щиру подяку Вп.
Добродієві професорові
Леонтієві Кузьмі,
що зволив ласкаво пере-
глянути цілий переклад
і поділити ся зі мною сво-
їми влучними й цінними
увагами.

Коломия, 3. вересня 1917 р.

Д. Николишин.

Перша Бесіда.

І. 1. Доки ж бо вкінці, Катиліно, надуживати меш нашої терпеливості? Як довго ще оте твоє божевілле буде собі з нас глузувати? До якого кінця розшибати ме собою твоя незанузdana нахабність? Невже ж ні нічна обсада Палятину¹⁾, ні варти по місті, ні переполох народу, ні натовп усіх добродумців, ні оце як слід забезпечене місце зборів сенату, ні виразисті погляди цих мужів не зуміли захитати тобою? Хиба не помічаєш, що твої затіви виявили ся? хиба не бачиш, що твоя змова, спутана відомістю всіх senatorів, уже в наших руках? Що робив ти останньої ночі, що передостанньої²⁾, де був, яких людей покликав та

¹⁾ Палятин, один із сімох горбів, що на них лежав старинній Рим, здавна укріплений. Там мали свої палати спершу королі, пізніше найчільніщі громадяни, між ними й Ціцерон, а вкінці цїсарі. Було там чимало святинь та каплиць, найвизначніща святиня Юпітера Спасителя (Jupiter Stator), де Ціцерон виголосив цю бесіду. В непевних часах сю частину міста забезпечувано сильною сторожею.

²⁾ Була се зловіща ніч із 6. на 7. падолиста. Див. Істор. огляд, стор. 5.

які загади позагадував — кому з нас, гадаєш, невідомо? 2. Що за часи! що за обичаї! Сенат про се знає, конзуль бачить, а проте він живе! Живе? що більше, навіть до сенату приходить, бере участь у прилюдних нарадах³⁾, намічує та очима назначує кожного з нас на заріз. А ми, сміливі мужі, уявляємо собі, що робимо досить для держави, скоро бережемо ся його очайдушности та оружжя. На смерть тебе, Катиліно, по приказу конзуля давно вже належало би повести, на твою голову звалити загладу, що її ти вже віддавна на нас усіх приладжуєш. 3. Адже високодостойний муж, первосвященик Публій Сціпіон, хоч не займав ніякого уряду, забив Тиберія Гракха⁴⁾, що трохи нарушував устрій держави; а Катиліні, який різнею та пожежами рад би пустошити цілу землю, ми — конзулі маємо терпіти? Бо поминаю надто давні випадки, як то Кай Сервілій Агалья власною рукою забив охочого

³⁾ Всі уряди від квестора в гору давали право бувати в сенаті і брати участь у його нарадах; отже й Катиліні, як бувшому преторові, воно прислугувало. Але звичайним членом сенату був лише той, кого цензор вписав на лісту сенаторів.

⁴⁾ П. Корнелій Сціпіон Насіка, із прізвищем Серапіон, претор 142., а конзуль 137 р., займав уряд первосвященика, який не давав жадної викональної власти. Коли 132 р. конзуль Публій Муцій Сцеволя мимо докорів Сціпіона в сенаті не хотів ужити насилля проти Тиб. Гракха, що старав ся о продовженне свого трибунату ще на один рік, щоб мати змогу перевести свої аграрні реформи, сей на власну руку згуртував молодих патриціїв та з ними замордував Тиб. Гракха з його прихильниками в сам день виборів на Капітолію.

до перевероту Спурія Мелія⁵⁾). Було, було колись у цій республіці таке завзяте, що сміливі мужі шкідливого громадянина тримали в карбах суворішими карами, як найлютішого ворога. Ми ж маємо на тебе, Катиліно, ухвалу сенату⁶⁾, остру і важку; не збуває державі на раду ані на рішучість цього стану: нас, нас — кажу виразно — конзулів немає.

II. 4. Постановив було сенат: нехай конзуль Люцій Опімії глядить, щоб держава не потерпіла якої шкоди. Не минуло й ночі, а вже вбили, тільки з приводу деякого підозріння, що задумує ворохобню, Кая Гракха, потомка славного батька, діда і прадідів⁷⁾, стратили

⁵⁾ Римський лицар Спурій Мелій використав дорожнечу збіжа 438 р., щоби зеднати собі прихильність люду; купував за свої гроші збіжжю тай розділював між біднішу верству населення. Цим стягнув на себе підозрінне патриціїв. Люцій Мінучій, що з уряду займав ся доставою збіжа, доніс, що в домі Мелія зібрано зброю. Лякаючись повстання, вибрав сенат Люція Квінкція Цінцінната диктатором, а сей займенував Кая Сервілія Агалью полковником кінноти (*magister equitum*). Диктатор візвав Мелія перед суд; Мелій не ставив ся і шукав захисту в народі. Тоді Агалья зі своїми людьми пішов на нього силою, а дігнавши замордував власною рукою. Диктатор одобрив сей учинок, казав дім Мелія зрівняти з землею, а найдене збіжжю продати за низьку ціну.

⁶⁾ Се відносить ся до постанови сенату з 21 жовтня, яка давала конзулям необмежені повновласти.

⁷⁾ Батько обох Гракхів, Тиберій й Кая, се відомий Тиберій Семпроній Гракх, що як претор 177 р. відніс побіду над Кельтиберійцями в Гіспанії, а в дальших літах як конзуль та проконзуль покорив бунтівничу Сардинію і з того приводу тріумфував. Мати Корнелія була дочкою славного Сціпіона, старшого Африкана; вона дала синам гарне і всесторонне вихованне. Також інші члени родини Гракхів були кон-

враз із дітьми Марка Фульвія, колишнього конзуля⁸⁾. Подібною ухвалою сенату поручено опіку над державою конзулям Каєві Марієві і Люцієві Валерієві⁹⁾. Чи ж після того хоч на один день припинено кару смерти, наложену державою на людового трибуна Люція Сатурніна та претора Кая Сервілія¹⁰⁾? А ми, оце вже двацятий день даємо притупляти ся вістрію постанови цього збору. Адже в нас є того роду ухвала сенату, що правда, зберігається її в протоколах, неначе меч вложений до похви; на основі тієї ухвали годилось би тебе, Катиліно, бездроволочно забити. А ти живеш — і живеш не, щоб занехати, але щоби

зулями. — Кай Гракх, що про нього бесіда, девяти роками молодший від Тиберія, будучи 122 р. трибуном, вніс багато законопроектів, які мали на цілі упокорити шляхту й сенат та поширити власть народу. Сим придбав собі в них могучих ворогів і при помочі демагога трибуна Марка Лівія Друза, вони повалили його: другий раз не вдало ся Гракхові стати трибуном. Коли одначе намагали ся повалити навіть прийяті законопроекти Гракха, вивязала ся в сенаті справжня бійка, яка перенесла ся на вулиці і цокінчила ся смертю Гракха чи то з рук ворогів, що натискали на нього під проводом конзуля Люція Опімія, чи то добровільно з рук свого невольника.

⁸⁾ Марк Фульвій, конзуль 124 р., ворог сенату, приклонник і товариш Гракха в тріумвіраті для розділу ріль; згинув разом із Гракхом у боях зі шляхтою. З ним погиб і найстарший син; наймолодшого, що був посередником зі сторони гракхійської партії, казав Опіміій вкинути до вязниці, а там позволив йому вибрати собі смерть.

⁹⁾ Кай Мар й і Л. Валерій Флякк — конзулі 99 р.; перший по шестий раз.

¹⁰⁾ Люцій Апулей Сатурнін, народній трибун 101 р. і 99 р., показав ся за час свого уряду неспокійною, напрасною людиною. Перед своїм другим

скріпити свою нахабність. Бажаю, зібрані батьки, бути лагідним; бажаю в таких для держави великих небезпеках не показати ся легкодушним; але ж бо сам себе мушу обвинувачувати в бездільності й ледарстві. 5. В Італії, у вертепах Етрурії¹¹⁾ розміщено проти римського народу табор; число ворогів росте з дня на день; а начальника того табору й верховода ворогів бачимо серед мурів міста, ба навіть у сенаті, як він що днини ладить державі в її нутрі якусь загладу. Як я тебе, Катиліно, звелю як стій зловити і скарати на горло, мусіти му побоювати ся, що всі добродумці радше назвуть мій учинок дещо припізненим, аніж мав би хто назвати його жорстоким. Все ж таки з відомої причини не можу рішити ся виконати те, що давно вже була пора зробити. Щойно тоді велю тебе згладити, коли вже не можна буде дошукати ся нікого так негідного, так зледащілого, так до тебе подібного, котрий не притакнув би, що поступлено з тобою по заслужі. 6. Як довго хтонебудь найдець ся, що зважив ся б

трибунатом казав замордувати нововибраного трибуна Нонія Суфена, а підчас нього Кая Мемія, що добивав ся уряду конзуля з Каєм Сервілієм Глявцією, щоби цьому своєму приятелеві облекшити вибір. Огірчений сенат проголосив Сатурніна ворогом держави, а конзулям (порів. 9. прим.) передав необмежену власть. Марій, хоч нерадо, узброїв громадян і став облягати Сатурніна, що обсадив Капітолій. Коли ж перетято водопроводи, Сатурнін мусів здати ся. Марій хотів ратувати свого приятеля, але розярений народ замордував Сатурніна враз із його спільниками. Тоді згинув також його приятель Глявція.

¹¹⁾ Коло Фезулів (Faesulae, нині Fiesola) в Етрурії, на північ від Фльоренції, на стоці апенінських гір.

тебе боронити, жити меш, — та жити меш так, як тепер живеш, обставлений моєю численною й сильною сторожею, щоб ти не міг рушити ся на шкоду державі. Ти й не прочувати меш, а очі й уха богатъох осіб будуть і далі, як робили досі, підслухувати та назирати за тобою.

III. Бо й чого ж тобі, Катиліно, ще дождати ся, коли ані ніч не може темрявою закутати твоїх окаянних починів, ані відокремлений дім не може стінами вдержати голосів твоєї змови, коли все виявляеть ся, виринає на верх? Зміни раз той свій задум, повір мені, забудь про різню та пожари! Тебе тримають із усіх боків; нам усі твої загади ясніше сонця. Пригадай собі їх зі мною, як ласка. 7. Тямиш, як я 21. жовтня говорив у сенаті, що означеної днини, а саме 27. жовтня повстане зі зброєю в руці Кай Манлій, поплічник і помагайко твого очайдушного діла? Хиба ж я помилив ся, Катиліно, не то що до такої великої, такої мерзкої та неймовірної події, але навіть, що багато більше треба подивляти, що до дня? Також я саме сказав у сенаті, що ти призначив різню вельможів на день 28. жовтня, тоді, коли багато державників утекло з Риму, не так на те, щоб себе спасти, як щоб унеможливити твої загади¹²⁾. Невже заперечиш, що ти саме тієї днини, окружений моєю сторожею, моєю бережливістю, не міг ступити кроком на шкоду держави, коли після

¹²⁾ До тих, що зі страху перед Катиліною втекли з Риму, належали мабуть Марко Красс, Марко Марцелль і Сціпіон Метелль. — Не від речі буде піднести тонку іронію, з якою виправдує Ціцерон трусливу втечу тих мужів.

виїзду інших оповістив, що вдовольниш ся вже смертю нашою, бо ми лишили ся? 8. Що? Коли ти мав тверду надію на самого першого падолиста здобути нічним наскоком Пренесте¹³⁾, чи не запримітив, що ту слободу скріплено на мій приказ моєю залогою, сторожею та вар-тівниками? Нічого не робиш, нічого не підій-маєш ся, нічого не задумуєш, чого б я не то не чув, але й не бачив, мало що не вгадував.

IV. Вкінці пригадай собі зі мною перед-останню ніч, а як стій помітиш, що я багато бистріще дбаю про добро, як ти про за-гладу держави. Кажу, що тієї ночі зайшов ти не серпарську вулицю — не буду затаювати — до дому Марка Леки,¹⁴⁾ що там зійшло ся ще більше спільників твого божевілля й лиходійства. Маєш відвагу перечити? — Чому мовчиш? Я доведу, якщо перечити меш; адже бачу тут у сенаті деяких, що були там із то-бою. 9. О, безсмертні боги! Серед якого се ми народу? що в нас за держава? в якому місті живемо? Тут, тут, між нами, зібрані батьки, в цьому найсвятішому і найдостойні-шому зборі на землі, є люди, що займають ся думками про погибіль нас усіх, про за-гладу цього міста, ба навіть цілої вселенної. І я, конзуль, їх бачу та взиваю подати голос

¹³⁾ Місцевість у Лятії, сильна своїм природним положенням, на горі; нинішня Палестріна, але вона лежить у долинї.

¹⁴⁾ Сей дім лежав доволі далеко від осередка міста (Порів. Саллюстія Змова Катилїни 27. З. К. 5.), через те надавав ся на такі потайні сходи. Про сенатора Марка Леку докладніше нічого не відомо.

у державній справі, і тих, що їх належало вигубити зелізом, я ще й словом не зобиджаю! — Отже ти був тієї ночі в Леки, Катиліно, поділив Італію на часті, розпорядив, куди хто має виїхати, повибирав, кого маєш лишити в Римі, а кого забрати з собою, розпаював сторони міста для підпалу та впевнив, що й сам незабаром виїдеш; ти сказав, що зупиня тебе поки що це, що я ще живу. Найшло ся двох римських лицарів, які мали освободити тебе від тієї жури і приобіцяти, тої самої ночі до світ-сонця забити мене на моїй постелі. 10. Про те все я довідав ся, коли ваші збори ледви що розійшли ся; свій дім забезпечив та скріпив сильною вартою і казав не впустити тих, яких ти вислав до мене з ранішнім привітом¹⁵⁾, коли прийшли саме ті, що їхній прихід у ту пору я заповів якраз богатьом достойним мужам.

V. Коли так маеть ся діло, Катиліно, кінчай, що почав; винеси ся вже раз із міста; ворота відчинені; рушай! За довго вже скупають за тобою, своїм отаманом, твої манліївські табори. Виведи з собою також усіх своїх людей, коли не всіх, так бодай кілька вдасть ся. Вичисти місто! Визволиш мене з великої тривоги, скоро тільки мур відділить нас від себе. Годі тобі довше перебувати з нами; не стерплю, не пристану на це, не дозво-

¹⁵⁾ У двох перших годинах ранку приймали римські пани, часто ще в ліжку, ранні привіти своїх приятелів та послужників. Після привіту подавано їм дещо для покріплення та прохолоди; пізніше заступлено се грошевими подарунками; звісно, що послужникам се подобало ся і вони навипередки спішили з привітами.

лю! 11. Велика подяка належить ся безсмертним богам, а перш усього Юпітерові Спасителеві, споконвічному покровителеві сього міста, за те, що вже стільки разів ми ухилили ся від такої огидливої, такої грізної і такої небезпечної для держави моровиці. Але не можна частіше задля одної людини виставляти на небезпеку існуванню держави. Як довго важив ти, Катиліно, на моє, нововибраного конзуля, життє, я боронив ся не громадською сторожею, але власною бережливістю. Коли на останньому конзулярному вічу хотів ти на площі¹⁶⁾ забити мене — конзуля, і своїх суперників, я знівечив твої мерзенні зусилля підмогою й засобами приятелів, надаючи з уряду приводу для збіговиська. Взгалі, кілька разів ти на мене не нападав, я ставив тобі чоло сам про себе, хоч ясно бачив, що моя смерть потягне за собою велике нещастє для держави. 12. Але ж бо тепер ти явно пориваєш ся на цілість держави; святині богів безсмертних, крівлі наших домів, життє всіх громадян, ба й цілу Італію своїми накликами віддаєш на загладу та сплїндруванню. З уваги на те, тому що все ще не маю відваги зробити того, що повинно бути першим і згоджувало ся б із моєю владою та з основами

¹⁶⁾ Вибори найвищих державних урядників відбували ся на Мартовій площі, рівнині між капітолійським горбом а Тибром, і називали ся відповідно до того, кого мали вибирати, *comitia consularia*, *præetoria* і т. д. Конзулів вибрано на кілька місяців перед тим, як мали обняти уряд, і від хвилі вибору називали ся *consules designati* тобто „визначені“. Від 152 р. обнімали нововибрані конзулі свій уряд правильно 1 січня. — Суперниками Катиліни були Мурена й Сілян.

предків, зроблю те, що що до суворости є лагідне, але для загального добра хосенніше. Бо коли звелю тебе стратити, останеть ся в державі лишня ватага змовників; коли ж ти, до чого тебе здавна заохочую, забереш ся, вичерпаеть ся з міста чимала та шкідлива для держави гуща твоїх поплічників. 13. Як же, Катиліно? Невже вагаєш ся на мій приказ учинити те, що ти вже самохіть хотів зробити? Конзуль приказує ворогові вийти з міста! Питаєш мене, чи на заслання? Не приказую; але — як питаєш у мене думки — раджу.

VI. Бо й що ж, Катиліно, могло б тебе ще займати в сьому місті, де поза тією ватагою нікчемних змовників не найдеш нікого, хто не мав би страху перед тобою, нікого, хто б не ненавидів тебе? Яке тавро хатньої гидоти не випалене на твоєму життю? Яка нечесть особистих відносин не прилипла до твоєї слави? На яку розпусту не дивив ся ти очима, якого переступу не поповнив коли руками, в якому плюгавстві не поринав ти цілим тілом? Котрому молодикові, якого ти заплував принадами в сіти спокус, не послужив ти або до буйности мечем, або до розпусти смолоскипом?¹⁷⁾ 14. А що дальше? Недавно, коли смертю першої жінки випорожнив ти дім для нового весілля, чи не завершив того злочину ще й другим неймовірним злочином¹⁸⁾?

¹⁷⁾ Також Саллюстій (Змова Катиліни 14, 16) згадує про те, що молодь находила особливу принаду в товаристві Катиліни, бо він умів бути їм щиро прислужним у всьому, не виключаючи поганих проступків.

¹⁸⁾ Щоб могли одружити ся з ославленою Аврелією Орестіллею, яка по думці деяких мала бути його рідною дочкою, Катиліна мав свою першу жінку і дорослого сина отруїти.

Але я те помину і вдоволю ся мовчанкою, нехай не видаєть ся, що в цій державі такий нелюдський проступок взагалі поповнено, або не покарано. Поминаю розору твоїх маєтностей, яких повний занепад відчуєш на собі найближчих Ідів¹⁹⁾; приходжу до того, що не торкаєть ся твоїх особистих соромних промахів, ані твоїх хатніх клопотів та гидоти, але цілоти держави, життя та гаразду нас усіх.

15. Невже тобі, Катиліно, може бути миле се промінне сонця або повітре сього неба, коли знаєш, що між цими нема нікого, кому не було б відомо, як ти останнього грудня за конзулів Лепіда й Тулля явив ся на площі виборчого віча із запоясником? як приготував ватагу, щоб вирізати конзулів та державників? як твою злочинну скаженість повернула в нівець не якась там розвага або твій страх, але щастє римського народу? Але й се лишаяю на боці, бо й твої пізніщі промахи не тайні, тай не маленько їх. Кілько разів намагав ся ти згладити мене зі світа як нововибраного, кілько разів як дійсного конзуля! Кілько то твоїм розмахам,²⁰⁾ так виміреном, що здавалось, годї їх виминути, я невеличким зворотом тіла, як то кажуть, виховзнув ся! Нічого не вдаєть ся тобі осягнути, а все таки не вирікаєш ся своїх зусиль та бажаннів.

16. Як часто таки вже з рук не викрутили

¹⁹⁾ Властиво всякі рахунки з вірителями вирівнувано кожних Календів (1. день місяця). Тільки в деяких випадках вірителі полекшували довжникам і пересували платність до Ідів. Якщо й тоді довжник не міг вирівнати залеглостий, наступало виповідженне та примусове стягненне цілої суми.

²⁰⁾ Образ узятий з мови перебіійців (глядіяторів).

тобі той кинжал, а знов як часто він якимсь дивом вихопив ся і випав тобі з долоні! А так не можеш без нього довше обійти ся; не знаю, якими жертвами освятив ти його і за-кляв²¹⁾, що уважаєш конечним утопити його в тілі конзуля.

VII. Тепер на ділі яке воно те твоє жит-те? Бо вже так говорити му з тобою, щоб ясно було, що не почуваю до тебе ненависти, яку повинен почувати, але милосерде, на яке ти не заслужив. Оце ти щойно прийшов до сенату. Хто ж із цього численного збору, з тільки твоїх приятелів та повірників поздоровив тебе? Коли ж це за людської пам'яті не приключило ся нікому, так чекаєш, щоб тебе поганьбили словами після того, як розторожили переважним засудом мовчанки? Що ти на се, що з твоїм приходом тамті лавки опорожни-лися, що всі колишні конзулі, яких ти часто-густо призначував на заріз, скоро тільки ти коло них присів ся, лишили ту частину лавок порожною й пустою? Яним серцем кінець-кінцем думаєш це переболіти? 17. Йй-богу, як би мене мої невольники так само бояли ся, як тебе боять ся всі твої громадяни, я думав би, що мушу покинути дім; а ти, думаєш, не повинен покинути місто? Та як би я бачив, що я своїм громадянам, хоч би й несправедливо, так тяжко підозрілий та ненависний, краще позбувсь би щастя їх оглядати, аніж двигати

²¹⁾ Щоби оруже осягнуло свою ціль, заворожувано його либонь деколи відповідними жертвами, а по удачному виконанню наміреного вчинку жертво-вано його якому богові. Про се згадує також Тацит: Літопись 15, 74.

на собі їхній ворожий погляд; а ти, свідомістю своїх злочинів признаючи, що загальна нехить до тебе оправдана і давно вже тобі належить ся, гаїш ся вистерігати ся виду й товариства тих, чиї думки-гадки та почування зобиджаєш? Як би твої батько-мати бояли ся та ненавиділи тебе і ти ніяким чином не міг їх загодити, догадую ся, що уступив ся б їм куди небудь із очий. Оце ж вітчина, а вона ж усім нам спільна мати, ненавидить і боїть ся тебе; вона здавна переконана, що ти тільки й думаєш, що про її загибель; невже ти не пошануєш її поваги, не уступиш перед її правосуддем, не злякаєш ся її сили? 18. От як вона ладнає з тобою, Катиліно, і ніби мсвчки говорить: „Вже від кількох літ не сподіяно жадного проступку, коли не за твоїм почином, жадної мерзоти без тебе; тобі одному вбивство богатьох громадян, тобі гнобленне та грабуванне союзників проминуло безкарно і свобідно. Ти спроміг ся не тільки маловажити собі закони та судові слідства, але навіть провалювати їх та нівечити. Оті давніщі провини, хоч і не годилось їх терпіти, я таки терпіла, як могла. Але ж бо тепер мені цілій бути в страху через тебе одного, щонебудь зашамотить, бояти ся Катиліни, бачити, що не може повстати ніяка вигадка мені на шкоду, якою гидувало би твоє окаянство, се годі стерпіти. Дятого відійди та визволи мене від тієї тривоги; щоб, якщо вона оправдана, я не впала жертвою, а як безосновна, так щоб я вже раз перестала трівожити ся.“

VIII. 19. Коли б до тебе так, як я сказав, промовила вітчина, чи не повинна би докочати свого, хоч би й не мала змоги ужити

насилля? — А що скажеш на те, що ти сам себе віддав під нагляд²²⁾? що, бажаючи ухилити ся від призри, висловив охоту оселити ся в домі Манлія Лепіда²³⁾? Як він тебе не приймив, ти навіть до мене відважив ся прийти та прохати, щоб я сторожив тебе у своєму домі. Коли ж і від мене дістав відповідь, що ніяким чином не можу почувати себе безпечним із тобою між тими самими стінами, бо для мене вже те, що живу з тобою між тими самими мурами, становить чималу небезпеку, пішов ти до претора Квінта Метелля²⁴⁾. А як і сей тебе відцурав ся, ти помандрував до його побратима Марка Метелля, чудесної людини²⁵⁾; очевидно зміркував, що той буде тебе дуже пильно стерегти і дуже бисто відгадувати твої задуми та дуже сміло тебе гамувати. Але ж як далеко, думаєш, від тюрми і кайданів належить бути чоловікові, що вже сам признав себе гідним нагляду? 20. Серед таких обставин, Катиліно, ти ще гаїш ся, коли не можеш холоднокровно минути ся, відійти куди в чужий край і те життє, вратоване від

²²⁾ Хто провинив ся чим перед державою, того на місці арештували; але коли підзороував на визначну особу, зі знатного роду, так її віддавали під нагляд досвідним і певним мужам, головно урядникам, і се називало ся *custodia libera*.

²³⁾ Він і Люцій Волькацій Туль були конзулями 65. року.

²⁴⁾ Квінт Метелль, із прізвищем Целер (Швидкий), претор 62 р., тобто за конзуляту Ціцерона, показав ся дуже рішучим при здавлюванню катилінівської змови.

²⁵⁾ Очевидна насмішка. Сього Марка Марцелля не треба переплутувати з М. Марцеллем, що про нього згадуєть ся нижче в 21. уступі.

тільки разів справедливо заслуженої смерті, перекалатати на самотній блуканині?

„Передай“ — кажеш — „справу до сенату“; бо сього домагаєшся запевнюючи, що, коли сенатові подобається засудити тебе на заслання, ти покоришся його волі. Я цього не передам, бо воно противне моїй вдачі, але все таки дам тобі нагоду пізнати, що вони про тебе думають. Вийди з міста, Катиліно, висвободи державу від страху, рушай на заслання, коли вичікуєш того слова! — Що ж, Катиліно, чи уважаєш? Чи примічаєш мовчанку цих мужів? Згоджаються, мовчать. По що ж дожидаєшся їхньої усної заяви, скоро їхня мовчанка зраджує тобі наглядно їхню волю? 21. Нехай би я таке саме сказав сьому наскрізь чесному молодцеві Публієві Сестієві або удалому мужеві Маркові Марцеллеві²⁶⁾, як стій на мене, конзуля, таки в цьому храмі підніс би сенат із повним правом свою могутню руку. А як про тебе річ, Катиліно, так їхній супокій се згода, терпеливість постанова, а мовчанка голосний налик. Так почувують не тільки ті, що їхній присуд тобі, звісно, дорогий, за те життя дуже дешевеньке, але навіть оті римські лицарі, вельми поважані і гідні мужі, тай інші бадьористі громадяни, що

²⁶⁾ Публій Сестій, квестор 61 р., заслужився теж при здавленню катилінівської змови. — М. Клявдій Марцелль, конзуль 50 р. з Сервілієм Сульпіцієм Руфом, непримиримий противник Цезара; жив по його побіді на заслання в Мітілені. Їм обом мав Ціцерон нагоду виявити свою прихильність іще й ділом, виголошуючи за Сестієм бесіду перел судом, а за Марцеллем перед Цезаром у сенаті, в обох випадках з успіхом.

стоять кругом сенату, яких чималу горстку міг ти бачити тай охоту відгадати, а перед хвилиною і їхні голоси зачути. Їхню збройну руку я вже віддавна ледви здержую від тебе, тай легко спонукаю їх, щоб тебе, як покидати меш місця, котрі не від нині вже намагаєш ся пустошити, провели аж до воріт.

IX. 22. Одначе що це я говорю? Хиба тебе що зломить? хиба ти коли поправиш ся? хиба проміркуєш яку втечу? подумаєш про заслання? О, коби безсмертні боги наділили тебе такою думкою! дарма що бачу, якщо ти, заляканий моїми словами, рішив ся б піти на заслання, яка туча ненависти повисне наді мною, коли не тепер ізза свіжої памяти на твої проступки, так на будуче. Але діло стоїть труду, коли б тільки отта негода покінчила ся на мені та не була получена з небезпеками для держави. Одначе, щоб тебе опам'ятали твої громахи, щоб ти злякав ся пімсти законів, щоб погодив ся з умовами держави, цього не можна вимагати. Бо ж не такий ти, Катиліно, щоб сором зумів тебе коли відтягнути від гидоти, або страх від небезпеки, або розвага від шалености. 23. Длятого, як я вже нераз казав, вибирай ся; а коли хочеш на мене, свогого, як висловлюєш ся ворога, звалити ненависть, махай навпростець на заслання. Якось уже терпіти му людські поговори, коли се зробиш, якось двигати му тягар тієї ненависти, коли по приказу конзуля підеш на заслання. Коли ж одначе волієш прислужити ся моїй хвалі і славі, вийди з докучливою ватагою окаянців, пересели ся до Манлія, підбунтуй ледачих громадян, відцурай ся чесних, іди на рідний край війною, радій із

беззаконного харцизства, щоб ясно стало, що ти не прогнаний мною пішов до чужих, але запрошений до своїх. 24. А проте пощо мені тебе запрошувати, коли знаю, що ти вже наперед вислав людий, які мають на тебе ждати біля Форум Аврелія²⁷⁾ озброєні, коли знаю, що ви з Манлієм уже умовили ся та назначили день, коли знаю, що ти навіть того срібного вірла²⁸⁾, котрий — вірю непохитно — принесе тобі і твоїм спільникам загибель і скорботу та якому у твоєму домі була призначена жертівня (твоїх лиходійств), вислав наперед? Хиба можеш довше обходити ся без нього, якому ти привик віддавати честь вибираючись на розбої, що від його жертівника повертає ти свою беззаконну правницю до різні громадян?

Х. 25. Підеш нарешті колись туди, куди вже віддавна перла тебе твоя непогамована та божівільна жадливість; бо ж така річ не справляє тобі болю, але якусь нечувану розкіш. На такі дурощі природа тебе зродила воля вправила, а доля зберегла. Ти ніколи не горів бажанням не то спокою, але навіть війни, хиба беззаконної. Із пропащих і не

27) Містечко недалеко Риму, нині Монте Альто, при дорозі *via Aurelia*, що вела до Пізи.

28) Срібний (рідко золотий) орел з розвиненими крилами на жердочці був у римському війську знам'ям легіону; сей, що про нього річ, мав по словам Катиліни бути власністю одного легіону Марія в кимбрійській війні (Саллюстій, *Змова Катиліни* 59). Такі вірли зазнавали в Римлян божої пошани, а те місце в домі, де їх переховувано, звало ся *sacrarium*. Бесідник називає тут його *sacrarium scelerrum*, бо в ньому приготавляв ся Катиліна до своїх проступків.

тільки з усякого майна, але й із надії ограблених людей придбав ти собі згуртовану ватагу нікчемників. 26. Якої ж то веселости там заживати меш, якими radoщами хвилювати, в яких розкошах бенкетувати, коли в такому великому числі приятелів ні одної правої людини не почувеш, ані не побачиш. Схильність до такого життя підготували ті твої силкування, про які скрізь говорять: лежати на голій землі не тільки, щоб чигати на нагоду перелюбую, але й на те, щоб доконати переступу, не всипати, чатуючи не лише на сон чоловіків, але й на маєтки сумирних людей. От тобі й нагода виявити свою славну видержалість на голод, холод та недостачу всіх річий, від чого за короткий час почувати меш виснаженість. 27. Я тільки осягнув тоді, коли недопустив тебе до конзуляту, що ти як засланець можеш пробувати вчинити заколот у державі, але як конзуль²⁹⁾ не зможеш її непокоїти, тай те, що твій нечестивий почин скорше добуде собі назву розбишацького нападу, як війни.

XI. А тепер, зібрані батьки, щоб відхилити від себе та виправдати деякі замалім не оправдані жалі вітччини, прошу вислухати уважно, що хочу сказати, і заховати глибоко у своїх душах та серцях. Бо коли б вітччина, яка мені далеко дорожча власного життя, коли б ціла Італія, ціла держава так до мене промовила: „Марку Тулліє, що робиш? І ти тому

²⁹⁾ Засланець — конзуль, в первотворі *exul* — *consul* з вишуканим римом (*appominatio*) для кращого вражіння. Таких місць є в первотворі чимало, але їх не скрізь можна перекласти подібними римами.

чоловікові, що його признав ворогом держави, що в ньому бачиш майбутнього проводиря на війні, про котрого знаєш, що його як отамана виглядають у таборі ворогів, справника злочину, начальника змови, бунтівника рабів та пропавших громадян, йому ти дозволяєш вибрати ся, так що виглядає, що ти не видалив його з міста, але впустив до міста? Невже не прикажеш закувати його в кайдани, поволікти на смерть та стратити серед найлютіших мук? 28. Що вкінці стримує тебе? Звичай дідів? Але ж бо в цій державі частогусто навіть люди без уряду карали шкідливих громадян смертю. Може закони, що їх установлено про горлові суди римських громадян³⁰⁾? Але ж ніколи в сьому місті ті, що спроневірили ся державі, не задержали громадянських прав. Може лякаєш ся ненависти нащадків? Справді прегарну подяку складаєш римському народові, котрий тебе, людину, що сама з себе стала звісна, без жадної запоруки предків, виніс так швидко через усі ступні почестий до верховної влади, коли з остраху перед неласкою або якою небезпекою занебдуєш добро своїх громадян. 29. Але ж коли є підстава лякати ся якого докору, так не більше треба лякати ся докору за суворість і мужність, як за лїнивство і ледарство. А як

³⁰⁾ Є се закони Валерія Публіколї, Порція Леки і Кая Гракха, на основі яких жаден римський громадянин не міг бути покараний смертю, поки його народ не засудив. Цицерон часто хвалив ті закони, але коли хотїв послужити ся диктаторською владою, яку дав йому сенат звісною ухвалою, відчув їхні небезпечні сторони. Звідси ті всі відклики на історію і ті деклямації, якими бажає згхистити себе від ненависти народу.

війна спустошити ме Італію, як міста упадуть жертвою рабунку, а крівлі горіти муть, хиба тоді — гадаєш — не спалахкотиш ув огні ненависти?”

XII. На ці пресвяті слова держави і під розвагу тим людям, що те саме думають, відповім кількома словами. Коли б я, зібрані батьки, уважав, що найкращий вихід віддати Катиліну на смерть, не дарував би тому горлорізові ні одної години життя. Адже коли чільні мужі та славнозвісні громадяни кровю Сатурніна, Гракхів, Флякка і більше попередників не то що не опоганили себе, але ще й прославили ся, безпечно й мені не було чого страхати ся, щоб за вбивство різуну громадян не залила мене ненависть нащадків. А нехай би вона мені цілком поважно загрозувала, я таки заєдно був тієї думки, що ненависть, придбану мужністю, мав за славу, не за ненависть. 30. Коли ж бо між сенаторами є деякі, що або не бачать того, що нам загрожує, або промовчують те, що бачать; вони лагідним голосованнем піддержували надії Катиліни, а через те, що не вірили у змову, скріпляли її в зароді. Здаючись на їхню повагу чимало не лише несовісних, але й недовісних людей, укарай я його, сказали б, що я поступив жорстоко, по королівськи³¹⁾. Тепер знаю, що, як він собі піде, як задумав, до манліївського табору, ніхто не буде такий дурний, щоб не бачити, що змова існує, ніхто такий несовісний, щоб того не признати. За те вбивством оцього одного вдалось би,

³¹⁾ В первотворі *regie*; вольний Римлянин уживав слів *rex*, *regius*, *regnum*, (король, ітвський, ітвство) в ненависному, обидливому значінню.

на мою думку, ту заразу приборкати на якийсь час, але не на все втихомирити. Якщо ж він сам винесеться, виведе з собою своїх людей та згуртує з ними останки позбираних звідусіль недобитків, тоді вигубить ся і вполонить ся не тільки ота так розвинена хвороба держави, але певно корінне й насінне усіх нещастя.

XIII. 31. Бо вже довго, зібрані батьки, живемо серед цих небезпек та лукавства змови, але не вгадаю, яким чином усі проступки і старе божевілле та нахабність дозріла й вибухнула саме в час нашого конзулювання. Якщо з такої великої шайки розбишак тільки цього одного спрячемо, може на короткий час почувати мемо пільгу у клопотах і страху, але небезпека лишиться й осяде глибоко в жилах і нутрі держави. Як, буває, тяжко хорі люди, що кидають ся в сильній лихорадці, напивши ся трохи студеної води, почувують себе спершу краще, але пізніше терплять далеко дошкульніші муки, так і ця хвороба, яку терпить держава, присмирена карою сього чоловіка, ще гірше дошкульовати ме через те, що тамті лишили ся між живими. 32. Оттому нехай уступлять злочинці, нехай відділять ся від добродумців, нехай згуртують ся в одному місці, нехай вкінці, що я вже нераз говорив, мур відділить їх від нас; нехай перестануть важити на життє конзуля в його домі, товпити ся кругом суддейського крісла міського претора³²⁾, облягати з мечами в руках сенат,

³²⁾ Тоді був претором Люцій Валерій Флак, якого пізнійше Цицерон боронив. Прихильники Катиліни товпили ся кругом його крісла, щоб йому наганяти страху і таким чином впливати на його рішення і засуди.

ладити запальні стріли³³⁾ та головні для підпалу міста; нехай нако-єць кождому з окрема буде виписано на чолі, що він думає про державу. Прирікаю вам, зібрані батьки, оце, що в нас, конзулів, найдеться така бережливість, у постановах вашого збору така повага, у римських лицарів така хоробрість, а в усіх добродумців така однодушність, що побачите, як через відхід Катиліни все виявить ся, зясується, знівечить ся та покарається ся.

33. З такими провістками, Катиліно, на спасенне державі, собі на лихо та загибіль, а тим, що всякими переступами й головною зрадою звязали себе з тобою, на загладу, вибирай ся на прокляту та злочинну війну. Тоді ти, Юпітере, котрого Ромуль поставив серед тих самих віщуваннів, що й се місто³⁴⁾, котрого справедливо називаємо покровителем оцього міста й володарства, відвернеш сього чоловіка та його спільників від своїх жертвників та інших святинь, від домів і мурів міста, від життя й маєтків усіх громадян, а противників усіх добродумців, ворогів рідного краю, грабіжників Італії, поєднаних із собою злочинною злукою та нікчемною спілкою, за життя й по смерти навістиш вічними карами.

³³⁾ Запальні стріли (malleoli) се були невеличкі ратища, обв'язані кочем, смолою та живицею, з головою на одному кінці; з виду нагадували малі молотки, в ширшій частині була приміщена запальна матерія. Викидало ся їх при допомозі слабо натягнутого лука, щоб через надмірну шкорість не погас огонь.

³⁴⁾ Тут Ціцерон, а се лучається йому доволі часто, розминається з історичною правдою, бо згадану пвятиню Юпітера Спасителя побудовано на основі состанови сенату щойно 400 літ після основин Риму, тобто 353 р. — Порів. Лівій I, 12.

Друга Бесіда.

1. І. Нарешті таки ми, Квіріти¹⁾, Люція Катиліну, нахабного до божевілля, що злобою, дише та рідній країні нікчемно загибель мізкує, а вам і сьому місту мечем і вогнем загрожує, чи то з міста прогнали, чи видалили, чи з добровільним відходом провели словами пращання. Пішов, уступив, утік, вихопив ся! Вже та потвора, той недолюдок не буде ніякого лиха кувати мурам таки серед мурів. Ото ж ми сього одного, проводиря цієї домашньої війни, без опору поконали. Бо вже не буде той запоясник вертіти ся нам поміж ребра; не будемо вже тривожити ся ні на Мартовій площі, ні на майдані, ні в сенаті, ні вкінці між домашніми стінами. Його зіпхнуто зі становища тим, що прогнано з міста. Тепер будемо явно, без чийогонебудь спротиву провадити з ворогом справжню війну. Без сумніву ми запропастили чоловіка та вибороли світлу побіду, коли з потайних засідів загнали його до явної ватаги розбишак. 2. Але що він

¹⁾ Квіріти, спершу назва Сабінів від міста Cures Quirites), на східному березі Тибру, пізніше почесна назва римського народу в протистайности до війська

не поніс меча, як собі бажав, окровавленим, що ми ще жили, як він виносив ся, що ми викрутили йому з рук желізо, що покинув громадян при здоровлю, а столицю нерушену, який же то болючий жаль мусів його ізза того пригнобити та придавити! Лежить він оце повалений на землі, Квірити, чує, що розтощений і виснажений, та певно з часта поверта очима в сторону сього міста, жалкуючи за ним, бо вирвано його йому з пащі; за те воно, здаєть ся мені, радіє, що таку гидку заразу виплювало та викинуло за ворота.

II. 3. Одначе може хто такий, якими всі ми повинні бути, що саме в тім нагально мене обвинувачує, ізза чого я оце чванюсь і ликую у своїй бесіді: що такого запеклого ворога я радше не зловив, ніж мав пустити на волю,— так у сьому, Квірити, не моя вина, але обставин. Давно вже треба було Люція Катиліну стратити та покарати найлютішою мукою; сього домагав ся від мене і звичай батьків і суворість мойого уряду і держава. Але ж як багато, гадаєте, було таких, що не вірили б моїм донесенням, як багато таких, що з короткозорости не дали б себе переконати, як багато таких, що навіть боронили б його, як багато таких, що з лукавства піддержували б його? Коли б я одначе був уважав, що, усунувши його, зумію відвернути від вас цілу небезпеку, давно вже був би Люція Катиліну спрятав, без огляду на можливість, що не то стягну на себе ненависть, але й наложу головою. 4. Але бачучи, що, покарай я його смертю, як на се заслужив, поки ще ви не переконали ся як слід про його провину, не мав би я змоги під тягарем ненависти слідку-

вати за його спільниками, повів діло так, щоб ви могли почати з ним явну боротьбу, коли на власні очі бачити мете в ньому ворога. Як дуже, Квірити, треба сього ворога за містом лякати ся, можете пізнати з того, що я не на жарт незадоволений, що він забрав ся з міста з такою невеличкою горсткою товаришів²⁾. Коби був усі свої сили випровадив із собою! А то забрав мені Тонгілія, що його почав милувати ще у хлопячим убранню, Публіція та Мунація³⁾, котрих довги, затягнені в шинку, не могли спричинити жадного потрясення в державі; за те яких мужів лишив нам, з якими величезними довгами, з яким значіннем, якого визначного роду!

III. 5. Оттому те його військо супроти галліканських легіонів⁴⁾ і того набору, що його забрав Квінт Метелль⁵⁾ з піценської й галлійської області, і тих сил, які ми що днини збираємо, будить у мені велику погорду, бо складаєть ся з безнадійних старців, з гулящих

²⁾ Саллюстій (Зм. Кат. 32) каже, що дружина Катиліни, коли той покидав Рим, складала ся з небагато осіб, а Плутарх (Ціцерон 16) начислює 300 осіб. Але се на тодішні обставини не велике число.

³⁾ Названі особи або цілком або лиш мало відомі. Ціцерон навмисне не називає осіб повними іменами, щоб їхне зчачінне ослабити; а хто їх знав ближче, той розумів, про кого бесіда.

⁴⁾ Без сумніву римські легіони, що зимували в Галлії на кватирах, инакше був би Ціцерон назвав їх галлійськими. Зрештою саме слово легіони на се вказує, бо помічних військ не вчислювано до легіонів, що рекрутували ся тільки з римських громадян.

⁵⁾ Квінт Метелль Целер; про нього порівн. I. Бес., 24. прим.

селюхів, з марнотратних мугирів⁶⁾ та з таких, що воліли занедбати судові речинці⁷⁾, як покинути те військо; ці люди, коли їм покажу не то боеву лаву нашого війська, але тільки розпорядок претора, повалять ся долів. Волів би я, щоб він оттих паничів, що то мені на очах увихають ся по майдані, стоять коло сенату, а то й на засідання заходять, що лисніють від олійків та цвितуть багрянницями, забрав був із собою собі на вояків; коли ці тут лишають ся, пам'ятайте, що не так того війська треба нам лякати ся, як тих, що не прилучили ся до війська. І то тим більше треба їх боятися, бо покмічують, що знаю їхні думки-гадки, а одначе се їх не бентежить. б. Бачу того, кому приділена Апулія, хто зайняв Етрурію, хто піценські, а хто галлійській сторони, хто тут у місті випрохав собі чатування на різню та підпали. Вони догадують ся, що мені донесено про всі загади передостанньої ночі⁸⁾: я ж розкрив їх учорашньої днини в сенаті. Сам Катиліна злякав ся й утік; а ці чого ждуть? Вони неабияк ошукують себе, коли мають надію, що моя дотеперішня ладність буде безупинна.

IV. Чого я ждав, уже осягнув: оце ви всі бачите, що існує очевидна змова на державу; хиба був би хто такий, котрий не думав

⁶⁾ Тут Ціцерон має на думці старих жовнірів Суллї, що в нагороду за службу подіставали ґрунта, а тепер, прогайнувавши їх, прилучували ся до Катиліни, сподіваючись нових доходів із грабівництв.

⁷⁾ Хто занедбав судовий речинець, програвав справу, а його посїлости на жаданне позовника припадали йому силою едикту претора.

⁸⁾ Бесіда про ніч із 6. на 7. падолиста.

би, щоб люди подібні Катиліні згоджувались із Катиліною в думках. Нема вже місця для лагідности; сама справа домагаєть ся суворо-сти. Тільки одно ще й тепер їм поступлю: нехай заберуть ся, нехай рушають у дорогу, нехай не дають бідолашньому Катиліні пропадати з туги за собою. Я покажу їм дорогу: відїхав аврелїйським шляхом⁹⁾; якщо схочуть поспішити ся, можуть до вечера наздігнати.

7. О, щаслива держава, коли викине з себе той вибрудок міста! Їй-богу, позбувши ся одного Катиліни, держава, здаєть ся мені, відчула полекшу та набрала сили. Бо ж яке лихо або проступок можна собі уявити або подумати, якоґо б він не вигадав? Хиба найдеть ся в цілій Італїї який отруйник, який перебієць, який харциз, який горлоріз, який убійник родичів, який підсувач заповітів, який дури-світ, який ласун, який марнотратник, який перелюбник, яка непутяща жінка, який спокусник молоді, який ледащо, який окаятник, котрий би не чванив ся, що жив із Катиліною в незвичайно дружніх взаєминах? Яке вбивство останніми літами поповнено без нього? якого перелюбу не поповнив він сам?

8. Та чи мав коли який чоловік таку вправу заманювати молодь, як він? він, що сам поринав у сороміцьких любощах із другими, не в міру плюгаво служив хотінню других; одним давав обітницї задоволу страсти, другим смер-ти родителів, не тільки заохотою, але навіть допомогою. Тай тепер, як несподівано згорнув він не тільки з міста, але й із сіл здоровезне число ледарів! Ніде, ні в Римі, ні в жадному

⁹⁾ Див. 27. прим. до I. Бесїди.

куточку цілої Італії не найшлось нікого прибитого довгами, кого б він не втягнув до тієї неймовірної спілки злочину.

V. 9. А щоб ви могли спізнати його ріжнородні нахили в суперечних напрямках: нема в школі перебійців між бутніщими очайдухами нікого, що не чванивсь би побратимством із Катиліною, а на сцені між легкодухами та гуляками нікого, котрий не згадував би, що був йому мало що не другом. А одначе ті люди того ж таки чоловіка, котрий поповнюваннем перелюбу та злочинів привчився видержувати і холод, і голсд, і спрагу, і нічкуванне, величали удалим, хоча він засоби до діяльності та способи до чесноти витрачав на розкоші та нахабність. 10. Коли слідом за ним підуть його товариші, коли усунуться з міста плюгаві гурти одчаянців, о, які ж ми щасливі будемо, яка блаженна держава, яка блискуча хвала мойого конзуляту! Бо жадливості тих людей уже перебрали мірку, їхня буйнота нелюдська тай невіносіма; про ніщо не думають, як лише про різню, про пожари та про рабунки. Свою батьківщину прогайнували, маєтки пообдовжували, засобів у них уже здавна нема, а оце й повірки починає недоставати; а жадливість таки лишається та сама, що була в достатках. Як би воно при вині та грі в кістки кінчилось у них на бенкетах та повійницях, не можна б на них покладати надій та все таки можна б їх терпіти; але хто ж міг би стерпіти, щоб найбільші нездари чатували на найхоробріших мужів, найбільші дурні на наймудріших, паниці на тверезих, а сплюхи на сторожких? І вони мені, порозвертавши ся на бенкетах

при столах, ув обіймах безсоромних жінок, охлялі від вина, понапихані стравами, пообви-вані вінцями, пообливані олійками, виснажені розпустою, бовтають язиками про різну добродумцв та про пожежу міста! 11. Однак я твердо врю, що над ними висить якась чорна доля та що давно належна за їхню негідність, нікчемність, злочинність та похитливість кара вже майже наступа їм на п'яти, або певно наближається. Коли моє конзулювання цих людей, як уже не може їх уздоровити, усуне з дороги, забезпечить державу не на короткий тільки час, але на довгі віки. Бо нема народности, якої ми мали б лякатися, нема короля, що міг би об'явити римському народові війну. Цілий околишній світ на суходолі й на морі приборкала хоробрість одного войовника¹⁰⁾; лишається домашня війна, у нутрі маємо засіди, у нутрі поселила ся небезпека, у нутрі є воріг; з буйністю, з божевіллем, зі злочином мусимо бороти ся. На сю війну, Квірити, об'являю себе воєводою; беру на себе ворожнечу негідників. Що дасть ся оздоровити, оздоровлю, як зумію, що мусить бути відрубане, того не дозволю лишити державі на згубу. Оттому нехай або забирають ся, або сидять тихо, або, коли лишають ся і в місті і з тими самими думками-гадками, дожидають ся того, на що заслужили.

VI. 12. Але ж бо, Квірити, є й такі, що обстоюють гадку, наче б я Катиліну прогнав на заслання. Коли б се можна осягнути тільки словом, я попрюгонив би саме тих, що це

¹⁰⁾ Кнея Помпея, що його діла прославив Цицерон у бесіді за законопроектот Манілія.

говорять. Звісно, бачите, полохлива, а до того ще й сумирненька людина не могла видержати голосу конзуля; скоро тільки почула приказ іти на заслання, послухала й пішла!... Вчорашньої днини, Квіріти, коли мене в мойому домі замалим не вбили, я скликав сенат до святині Юпітера Спасителя і сповістив зібраних батьків про цілу справу. Коли ж і Катиліна прийшов туди, котрий сенатор до нього заговорив, котрий поздоровив, котрий вкінці поглянув на нього бодай так, як на ледачого громадянина, а не як на найбільше напрасного ворога? Що більше, передові мужі того стану лишили ту частину лавок, до якої він наблизився порожню й пусту. 13. Тут я, той поривистий конзуль, що словами прогонить людей на заслання, запитав у Катиліни, чи був на нічних сходах у Леки, чи ні. Коли той, наскрізь зухвалий чоловік, поконаний власним сумлінням, спершу замовк, я розкрив решту: розповів подрібно, що він тієї ночі діяв, де був, що постановив на найближчу ніч та як начеркнув плян цілої війни. Коли він застряг і почув, що його поцілено, запитав я його, чому гаїть ся вибрати ся туди, куди давно ладив ся, коли знаю, що зброю, топори, вязанки прутів¹¹⁾, труби, військові відзнаки тай того срібного вірла, якому спорядив у свойому домі навіть жертівню лиходійств, вислав наперед. 14. Отже я прогнав на заслання того, що його вже бачив на шляху до

¹¹⁾ В первотворі *fascēs*; то була вязанка тонких довгих прутиків (різок) з топірцем (*securis*) по середині, звязана звичайно червоною стяжкою, символ найвищої влади; носили їх ліктори перед королями, проконзулями, диктаторами, преторами й ин.

війни? Хиба може той сотник Манлій, що розтаборив ся на фезулянських ланах, обявив війну римському народові у своєму імені, і ті табори не ждуть тепер на отамана Катиліну, а він, прогнаний, переселить ся, як говорять, на заслання до Массилії¹²⁾, а не до тих таборів.

VII. Що за невдячне завдання не тільки управляти державою, але також дбати про її цілість! Нехай би тепер Люцій Катиліна, спинений та обезсилений моїми заповідями, моїми зусиллями, моєю особистою небезпекою, несподівано залякав ся, змінив думку, покинув своїх людей, занехав задум починати війну та з тієї дороги злочину й війни завернув на шлях утечі та заслання, ніхто не скаже, що я здер із нього зброю нахабности, що приголомшив і наполохав своєю бережливістю, що відтрутив від надій та стремлїнь, але що конзуль насиллем і погрозами без присуду, не повинно прогнав його на заслання; найдуть ся ще й такі, що схотїли б, коли б він се зробив, мати його не за негідника, але за безталанного, а мене не за бережливого конзуля, але за безпощадного самовладника. 15. Радо прийму на себе, Квірїти, бурю лукавої і негодящої ненависти, коби лиш усунути від вас небезпеку тієї страховинної та беззаконної війни. Про мене нехай говорять, що я його прогнав, коби тільки пішов на заслання. Але вірте менї, йому й не в думцї йти. Ніколи не

¹²⁾ Массилія (нинї Marseille), місто в Галлїї (нинїшня Франція) над Середземним морем, придбало собі прихильність Римлян у другій пунській війні своєю ворожою поставою супроти Ганнібаля. Через те римські засланцї радо вибирали собі його на побут.

буду, Квірити, аби позбути ся тягару ненависти, благать у безсмертних богів, щоб ви почули, що Люцій Катиліна веде вороже військо тай увихаєть ся з оружєм, але за три дні таки почуєте; і я багато більше бою ся того, щоб мені колись не закидувано, що я пустив його на волю, замість заслати. Одначе коли трапляють ся люди, котрі кажуть, що його прогнано, тоді як він сам відійшов, що ж то вони сказали б, як би його вбито?! 16. А проте ті, що торочать, мов би Катиліна йшов до Массилії, не так сього жалують, як боять ся. Нема між ними нікого настільки милосердного, якому не було б любіще, щоб він замість до Массилійців ішов до Манлія. За те він, їй-богу, хоч би про те, що діє, ніколи перед тим і не думав, все таки волів би бути вбитим харцизякою, як жити засланцем. Оце ж коли досі не приключило ся йому нічого проти його волі й задумів, хиба що вибираючи ся з Риму лишив нас між живими, радше бажаймо, щоб він пішов на заслання, замість жалувати сього.

VIII. 17. Але пощо се ми так довго говоримо про одного ворога, тай ще про такого, що саме признає себе ворогом і якого я не бою ся, бо між нами, чого я все бажав, лежить мур? Про цих, що до нічого не признають ся, що лишають ся в Римі, що є між нами, нічого не кажемо? Тих рад би я, коли се яким чином може стати ся, не так покарати, як за для їх самих нарозумити та поєднати з державою; і не знаю, з якої речі не могло б се стати ся, коли б вони хотіли мене слухати. Оце ж я, Квірити, виложу вам, з яких верстов людий складають ся ті боеві сили, опісля

кождій з окрема подам своєю порадою та бесідою лік, який зумію.

18. Одна верства¹³⁾ складаєть ся з таких, що попри великі довги мають іще більші посілости, а що дуже до них привязані, не можуть із ними ніяким робом розстати ся. На око ті люди вельми достойні — вони ж багатирі!—, але їхня вподоба та справа наскрізь безсоромна. В тебе є змога в зайвину красувати ся нивами, будівлями, сріблом, челяддю і всякими гараздами, тай ще не хочеть ся тобі урвати з посілости, щоби здобути собі повірку? Чого ж ти ждеш? війни? Так що? Гадаєш, що в загальнсмү спустошенню пошануєть ся твої посілости? Може нових довжних книг¹⁴⁾? Помиляють ся ті, що ждуть їх від Катиліни; за моєю ласкою будуть уладжені нові довжні книги, але дорогою преторгу, бо таких, що мають посілости, жадним иншим способом не можна вратувати. Коли б давніше схотіли були се зробити, а не — що цілком нерозумне — покривати відсотки доходами з господарства¹⁵⁾, мали б ми з них

¹³⁾ Бесідник запускаєть ся в поділ змовників на кляси тому, що справа вже була відома і тепер ходило о те, щоб широку публику успокоїти і наситити її цікавість.

¹⁴⁾ Бувало таке, що народ домагав ся скасування усіх довгів, які йому над міру дошкулювали (Саллюстій 21), і часами його домагання находили послух у властей. Тоді нівечено довжні книжки, зложені в урядників, і зладжувало нові т. зв. *tabulae novae*. Часом обнижувано довги до одної четвертої і в той спосіб упорядковувано довжні справи.

¹⁵⁾ Бувало так, що довжники за порозуміннем із гірителями відпускали річні доходи своїх маєтностей за відсотки від довгів. Як доходи не дорівнювали сумі відсотків, треба було додати ще й дохід за дру-

заможніщих і ліпших громадян. Одначе тих людий — гадаю — найменше треба лякати ся, бо вони або дадуть ся відтягнути від свого переконання або, коли лишуть ся при ньому, будуть, на мою гадку, більше схильні висловляти бажання на шкоду державі, як підносити на неї збройну руку.

IX. 19. Друга верства складаєть ся з таких, що, хоча придавлені довгами, таки тужать за пануваннем та бажать загорнути у свої руки володінне; почесних урядів, яких не мають надії діждатись у мирні часи держави, гадають добити ся в бурливі. Сим треба, здаєть ся мені, вложити на серце одну і то ту саму пересторогу, що всім иншим; нехай покинуть надію, що зуміють коли здійснити свої стремління; бо перш усього я стою як день так ніч напоготові та піклую ся державою; по друге всі добрі мужі пройняті високим духом і великою згодою, їхня скількість дуже поважна, а попри те чимала в них воєнна сила; вкінці безсмертні боги подадуть сьому непобідимьому народові, преславному володарству і прегарному місту проти такої великої сили злочину особисто свою помічну правицю. А нехай би їм і вдало ся осягнути те, чого просто божевільно пожадають, так невже вони сподівають ся на попелищі міста й у крові громадян, як їм у злочинному та безбожному серці замануло ся, стати конзулями, або диктаторами, або навіть королями? Хиба не помічають, що жадають того, що, осягнувши,

гий рік. Се очевидно було безглуздем, бо вкінці доходи всіх дальших літ були заставлені за давніщі відсотки, а обдовжена маєтність усе таки переходила на власність вірителя.

мусіти муть відступити якому там утікачеві або перебійцеві¹⁶⁾? 20. Третя верства се люди літами підтопані, але кремезні через вправу; з тієї верстви є той Манлій, якого місце займає тепер Катиліна. Се люди з тих слобід, що їх позакладав Сулля¹⁷⁾; загалом, як чую, живуть там дуже добрі громадяни і сміливі мужі; але знову ці люди се поселенці, що, прийшовши несподівано та швидко до гроша, жили занадто розтратно та чванькувато. Ставлячи будівлі як богатирі, кохаючись у закладанню хуторів, у численній челяді та у виставних гостинах, попали вони в такі довги, що коли б хотіли вратувати ся, мусіли б Суллю воскресити з гробу; навіть деяких простих та худих мужиків підюдили вони подібними сподіванками давніх грабівництв. Одних і других, Квіріти, кладу до тієї самої верстви лупіїв та грабійників. Але даю їм сю осторогу: нехай перестануть бісити ся і думати про вивласнен-

16) Сим хоче Ціцерон пригадати страшні звірства, що діяли ся підчас недавньої війни з невольниками, які під проводом перебійця Тракійця Спартака, здібного організатора, згуртували ся в 70.000 армію і кілька разів побили конзулярні війська на прах. Щойно внутрішня незгода привела їх до упадку (71 р.). Полонених невольників покарано без милосердя й без почуття людської гідности, вішаючи їх та шаткуючи живцем їхні тіла.

17) По побіді над Марієм дав Сулля 10,000 невольникам вивласнених право римського громадянства, поділив свої 23 легіони по цілій Італії та обдарував їх щедро маєтностями своїх противників з партії Марія. Ті суллянські войовники не вміли користати з нежданого щастя та, живучи розтратно, дуже швидко прогайнували свої добра. Наслідок був такий, що радо приставали до Катиліни з надією на поворот часів Суллі.

ня та диктаторства. Бо ті часи завдали громадянству таку пекучу рану, що подібних, здаєть ся мені, не то люди, але навіть худобина вже не стерпіла б.

Х. 21. Четверта верства се справжня мішанина ріжних непосидющих людей; таких, що здавна вже живуть у клопотах і ніколи їх не побудуть ся, що почасти через неворотність, по части через лихє діловодство, а по части також через видатки потапають у старих довгах, що втомлені розправами, присудами та урядовими ціновками, напливають, як ходять вісти, у великому числі і з міста і з сіл до того табору. Оттих я маю не так за відважних жовнірів, як за недбалих крутіїв¹⁸⁾. Ті люди нехай чим скорше попровалюють ся, коли не можуть стояти, але так, щоб не тільки громадянство, але навіть найближчі сусіди не довідали ся про се. Бо не розумію цього, через віщо вони, коли не можуть чесно жити, хочуть підло пропадати, або чому саме гадають, що менше боляче буде їм гинути в численному товаристві, як самим.

22. Пята верства складаєть ся з душегубів, харцизів, одним словом, із усяких лиходіїв. Тих я не відтягаю від Катиліни, бо їх не можна від нього відірвати; тай про мене нехай вигинуть між харцизами, бо їх так багато, що тюрма не могла б їх помістити. За те остання верства не тільки що до числа, але й що до самої якости й життя — се питома

¹⁸⁾ В першовторі *infiliatores*, стала, а навіть правна назва таких людей, що прос'ю заперечували минулі події, щоб осягнути продовженне речичці платности, а то й зовсім позбути ся немилого довгу.

власність Катиліни; се його вибранці, а ще краще його любимці, його пестії, що їх бачите з покучерявленим, лискучим волоссем, безбородих або з чепурними борідками¹⁹⁾, в рукавчастих сорочках по котики²⁰⁾, в полотнянках, а не в плащах; ціла діяльність їхнього життя виявляється в нічних бенкетах до самого ранку. 23. Між цією наволочною крутяться всі костирники, всі перелюбники, всі нехлюї та безстидники. Ті гожі та випещені молодики вивчили ся не тільки кохати й зазнавати любощів, не тільки гуляти та співати, але також вимахувати кинжалами та розбризкувати трійла. Якщо вони не заберуть ся та не вигинуть, так знайте, що, нехай би Катиліна й загинув, ся молодь буде в державі розсадником Катилінів. Але поправді, чого вьястиво ті нещасники собі бажають? може задумують і свої жіночки забрати з собою до табору? Яким же чином могли муть без них обходити ся, головно в теперішні ночі? Але ж яким робом вони видержувати муть Апеніни з його инеем та снігами? Хиба гадають, що длятого лекше зносити муть зиму, бо підчас бенкетів вивчили ся наго гуляти²¹⁾?

XI. 24. Що ж бо то за страшна війна, коли Катиліна мати ме таку прибічну дружину любасників! Споряжайте тепер, Квіріти,

¹⁹⁾ Римські молодики носили звичайно аж до мужеського віку бороду та натирали її пахучими олійками. Звичай голити бороду прийшов до Риму щойно 299 р.; тоді спроваджено голярів із Сицилії.

²⁰⁾ В Римі тільки жінки носили довгу одіж; мужчинам се не лицювало і вважало ся непристойним, коли хто показував ся прилюдно в довгому одінню.

²¹⁾ Римляни за часів републики мали танці за щось негідне вольної людини; а вже гуляти наго уважало ся вершком безсоромности.

проти тих славетних сил Катиліни свою оборону і свої війська тай поставте перш усього проти того охлялого та раненого перебийця своїх конзулів та отаманів, потім виведіть проти тієї ледачої та обесиленої ватаги недобитків цвіт і силу цілої Італії. А вже ж тоді ваші слободи й міста поміряють ся з лісстими узгір'ями Катиліни. Я й не зважую ся порівнювати всі інші ваші достатки, воєнне знаряддє та оружні сили з безпомічністю та недостачами того харциза. 25. Але й поминувши ті засоби, яких у нас подостатком, а в нього нема: сенат, римські лицарі, народ, столиця, державний скарб, доходи, ціла Італія, всі займанщини та посторонні народи; поминувши те все, коли схочемо порівнати тільки самі сирави, що змагають ся з собою, так уже з того тільки можемо пізнати, як низько вони впали. Бо по нашій стороні бореть ся почуттє чести, по їхній своєволя; тут соромливість, там розпуста; тут вірність, там обман; тут побожність, там злочин; тут пепохитність, там божевілле; тут чесність, там гидота; тут здержливість, там похитливість; словом: тут правда, поміркованість, сміливість та розсудливість, усі чесноти борють ся з неправдою, розстратністю, трусливістю та очайдушністю, тобто з усіми хибами; дальше змагаєть ся достаток із недостатком, здоровий розсудок із недоладнім, розважна думка із безглуздем, а вкінці добра надія з повною безнадійністю. Чи ж у суперечці й боротьбі такого роду, хоч би запал людей і приостив, самі безсмертні боги не доведуть до перемоги цих незрівняних чеснот над такою скількістю важких промахів?

XII. 26. При таких обставинах ви, Квірити, бороніть — як я це вже передніще сказав — своїх домів і в день і в ночі сторожею; а я згори подумав і подбав про те, щоб місто, без вашого поруху та без якоїнебудь метушні, мало достатню охорону. Всі ваші слобожани та маломіщани одержали від мене вістку про цей нічний відхід Катиліни і легко боронити муть своїх осель та границь. Перебійців, з яких він думав мати собі найпевніший гурт, хоч вони й ліпшої думки, як частина патриційів, таки удержимо в порядку своєю силою. Квінт Метелль, що його я, передбачаючи те все, заздалегідь вислав у галлійські та піценські околиці, або того чоловіка переможе, або перепинить усі його рухи та зусилля. Про запорядженне, прискоренне та виконанне всього іншого подам уже звідомленне до сенату, що — як бачите — саме скликується ся.

27. А тепер тих, що лишили ся в місті, або радше, що їх Катиліна місту тай нам усім на шкоду лишив у місті, хоч вони й вороги, але що родом громадяни, хочу ще раз і то рішучо перестерегти. Моя дотеперішня повільність, коли вона кому здавала ся трохи за велика, ждала того, щоб те, що було укрите, виринуло на верх. На далі не можу забувати, що се мій рідний край, що я конзуль сим людам, що мені або з ними жити, або за них умерти. Нема при воротах сторожа, нема чатівника при дорозі: як хто хоче вийти, я можу примкнути очі. Але кождий, що почав би який рух у місті, кого зловлю не то на вчинку, але хоч би на якому задумові або й заходах проти вітчизни, почує, що в сьому місті є сторожки

конзулі, знамениті урядники, сміливий сенат, що є зброя тай тюрма, яку наші батьки призначили на те, щоб карати безбожних та явних злочинців.

XIII. 28. І все те, Квіріти, буде повернено в діло так, щоб найважливіші справи поладнано при найменшій ворушні, найбільші небезпеки усунено без жадної метушні, щоб домашня і громадянська війна, найбільше жорстока й найтяжча, відколи тямлять люди, була приборкана мною одним, провідником і отаманом у мирному одінню. А се уладжу, Квіріти, так, щоб у сьому місті, коли воно тільки якнебудь можливе, навіть лиходій не потерпів кари за свій проступок. Коли б одначе насилле очевидної нахабности, коли б небезпека, що висить над рідною країною, мала мене відвести від моєї лагідности, так я певне доконаю того, чого в такій великій та підступній війні ледви можна бажати, що ні один добродумець не загине та що після покарання кількох ви всі можете бути безпечні. 29. А прирікаю вам се, Квіріти, не покладаючись ані на свою мудрість, ані взагалі на людські поради, але на численні та безсумнівні вказівки безсмертних богів, за котрих проводом я вхопився тієї надії та постанови. Вони оце не здалека, як робили давніше, боронять вас від стороннього та далекого ворога, але тут пробуваючи захищують своєю волею та допомогою свої святині та кривлі міста. Їх повинні ви, Квіріти, просити, молити і благати, щоб вони місто, яке по їхній волі процвіта незрівняною красою та богацтвом, тепер, коли вже всі ворожі сили на суходолі й на морі розгромлені, заступили від беззаконного злочину пропавших громадян.

Третя Бесіда.

І. 1. Нинішньої днини, Квіріти, бачите, що державу, житте вас усіх, добра, гаразди, ваші жінки й діти, тай сю столицю преславного володарства, се благословенне і прегарне місто, завдяки вселаскавій любові безсмертних богів до вас моїми заходами, радами, особистими небезпеками з полумя й желіза, прямо з паші погібелі вихоплено, збережено і вам привернено. 2. І коли не менше милі нам і світлі ті дні, в яких нас доля зберігає, як ті, в яких приходимо на світ, тому що збереженне дає певну радість, а умовини уродин непевні, тай тому, що родимо ся без свідомости, за те збереженне відчуваємо приємно; так без сумніву, з уваги на те, що того, котрий заснував це місто¹⁾, підняли ми зі щирозичливости згідно з переказом до гідности безсмертних богів, повинна зазнавати пошани у вас тай у ваших потомків і та людина, що саме це місто, засноване та поширене, зберегла. Бо во-

¹⁾ Тобто Ромуля, що по старинньому переказу возніс ся серед бурі на небо (710 р.) і якого пізніше Римляни почитали під іменем бога Квіріна; його свято (Квіріналї) було 17. лютого.

гонь, підложений уже майже під ціле місто, під храми, святині, доми та мури, ми вгасили; також ми притупили мечі, направлені на державу, та відтрунули їхні вістря від ваших гортанок. 3. Тому, що те все пояснено, розкрито та подано мною до відома в сенаті, розкажу вже коротенько й вам, Квірти, щоб і ви, що ще не знаєте, а бажаєте знати, могли збагнути, яке воно важне, яке очевидне, та яким способом його висліджено й викрито.

З початку, як Катиліна перед кількома днями²⁾ вирвав ся з міста, лишивши товаришів свого злочину й найбистріших провідників цієї безбожної війни в Римі, я, Квірти, без улину сторожив та клопотав ся, як нам серед таких грзних та потайних засідок бути безпечними.

II. Тоді, бачите, коли я проганяв Катиліну з міста (бо вже не боюсь погані сього слова, скоро більше треба лякати ся того, що втік живцем), а радше тоді, як хотів його видалити поза границі, гадалось мені, що або й остання горстка змовників разом із ним забереть ся, або ті, що лишать ся, будуть без нього слабі та безсилі. 4. Скоро тимчасом побачив, що ті, котрі, я се знав, розгоріли ся крайним божевіллям і злобою, є між нами й лишились у Римі, посвятив усі дні й ночі на те, аби знати й бачити, що вони діють, що вичварюють, щоб, коли вже задля неймовірної величини злочину моя бесіда не находила у вас належної віри, я міг справу так представити, щоб ви бодай тоді щиро подумали

²⁾ Був се 26. день після того, як Катиліна пішов з Риму.

про своє збавління, як побачите на власні очі сам проступок. Оттому, скоро довідав ся, що Публій Лентуль підюджував послів Алльоброгів³⁾), зчинити війну за Альпами⁴⁾) та ворохобню в Галлії, що вислано їх до Галлії до своїх громадян, а по дорозі й до Катиліни з листами й порученнями, що на товариша приділено їм Тита Вольтурція та що й йому передано листи до Катиліни, подумав, що трапила ся мені нагода, щоб — а се було не в міру тяжко і сього я заєдно прохав у безсмертних богів—, щоб ціла справа не тільки мені, але також сенатові, тай вам була поставлена в яркому світлі. 5. Через те покликав я вчорашнього дня до себе преторів Люція Флякка і Кая Помптіна, дуже хоробрих і державі цілком відданих мужів, пояснив їм, у чім діло, та повчив, що треба зробити. А вони, одушевлені прегарними і примірними почуваннями для держави, без відказу та без жадної проволочки піднялись того труду і, скоро стало смеркати, пішла крадькома до мульвійського моста⁵⁾) і порозміщували ся там по поблизьких загородах так, що Тибер і міст найшов ся між ними. Відтак туди й вони самі, не розбуджуючи в нікому підозріння, привели чимало сміливих мужів, і я з реатинської округи⁶⁾)

³⁾ Алльоброги мали свою область у нарбоненській Галлії на берегах Родану та леманського (жєневського) озера. Підбив їх Квінт Фабій Максим 120 р.

⁴⁾ Тобто у властивій Галлії. Що тут зоветь ся Галлією, так се т. зв. Gallia cisalpina, водна область ріки Паду.

⁵⁾ Мультвійський міст (нині ponte molle) на Тибрі на шляху via Flaminia, що вів до Етрурії.

⁶⁾ Реате (нині Rieti), місто в сабінській околиці над велійським озером, належало до тих міст Італії

вислав з мечами більше число добірних молодців, яких послугами я все користуюся для охорони держави. 6. Коли тимчасом саме під кінець третьої нічної сторожі⁷⁾ посла Альоброгів із численною дружиною, а з ними Вольтурцій, почали виходити на мультвійський міст, зроблено на них напад; і вони й наші повитягали мечі. Справа була відома тільки преторам, а всі інші нічого не знали.

III. Опісля за посередництвом Помптіна і Флякка втихомирено бійку, що вже була почала ся. Листи, які тільки найдено при тому товаристві, віддано преторам із нетиканими печатками, а самих бранців приведено вже до мене. От я найнікчемнішого справника усіх тих злочинів, Цимбра Габінїя⁸⁾, казав сейчас, поки ще він нічого не прочував, покликати до себе; опісля завізвано так само Люція Статілія⁹⁾, а по нїм Кая Цетег¹⁰⁾; та найпізніше прийшов Лентуль¹¹⁾, мабуть тому,

до яких щорічно зїздив префект із поручення міського претора. Мешканці були під опікою Ціцерона.

7) У Римлян ніч ділила ся на чотири нічні сторожі (vigiliae), яких довгота залежала від пори року. Тут могла бути третя година в ночі, бо се діяло ся з початком грудня.

8) У Саллюстія (Зм. Кат. 17.) зоветь ся він П. Габінїй Капітон і належить до лицарського стану; походження прізвища Цимбер темне. Він був посередником між Альоброгами та спільниками Катилїни і мав підпалити місто у дванадцяти м'сяцях.

9) Сей, теж із лицарського стану, мав Габінїєві помагати.

10) Сенатор Кай Цетег, один із найсміливіших змовників, мав поручення замордувати Ціцерона.

11) Публій Корнелій Лентуль, на прізвище Сура (литка), був 73 р. претором, а 71. конзулем, але за лихе поведення зчеркнув його цензор із лїсти сенат-

що через виладжування листів останньої ночі проти своєї привички, не спав. 7. Хоча чільні і славнозвісні мужі нашого громадянства, котрі, довідавши ся про подію, рано в поважному числі зійшлись у мене, висловлювали думку, що я повинен наперед отворити листи, заки предложу їх сенатові, щоб, нехай нічого не найдеть ся, не виглядало, наче б я безпідставно наніс громадянству такого неспокою, я заявив, що не зроблю сього, аби справу, яка торкаєть ся громадської небезпеки, не передати в цілості під розгляд громадської думки. Бо нехай би, Квірити, те, що мені донесено, й не найшло піддержки, я таки не думав, щоб мені серед таких небезпек для держави треба побоювати ся пересадної дбайливості. Я приказав, як ви бачили, скоренько скликати весь сенат¹²⁾. 8. А тимчасом, остережений Алльоброгами, післав як стій моторного чоловіка, претора Кая Сульпіція¹³⁾, щоб із домівки Цетегу виніс усе, що би найшлось із оружа; і справді той виніс ізвідтіть велику скількість запоясників та мечів.

IV. Я казав увести Вольтурція без Галлійців, дав йому з поручення сенату за поруку безпеки¹⁴⁾ і візвав його, щоб усе, що знає,

торів; за Ціцерона став знову претором, а тим самим здобув право бути сенатором.

¹²⁾ Се засідання сенату, на котре Ціцерон припровадив Лентуля за руку, було у святині Згоди.

¹³⁾ Поза тим ближче невідомий.

¹⁴⁾ Се так звана *fides publica*, на основі якої за певнювано доносчиків проступку безкарність, якщо він сам був замотаний у ньому. Давав її сенат особною ухвалою, яку була правосильна, коли людодвий трибун проти неї не запротестував.

виявив без страху. Тоді він, ледви, опам'ятавшись із великої тривоги, сказав, що має від Публія Лентуля до Катиліни поручення й листи, щоб той користувався підмогою невольників та як найшвидше підступив із військом під місто; а то в тій цілі, щоб, коли вони підпалять місто з усіх сторін, як було умовлено й поділено, тай уладять безконечну різню громадян, він був під рукою, щоб і втікачів виловити і получити ся з міськими ватажками.

9. Введені опісля Галлійці виказали, що Лентуль, Цетег і Статілій дали їм під присягою заяви й листи до їхнього народу та що вони й Люцій Кассій припоручили їм, прислати чим скорше до Італії кінноту; пішого війська — казали — їм не бракує. А ще Лентуль упевнив їх на основі сибіллінських книг та відповідей знахорів, що він саме той третій Корнелій, на якого мусить перейти королівська гідність і власть над сим містом; Цінна й Сулля — мовляв — були його предтечами¹⁵⁾. Він теж мав висловити ся, що сей рік призначений долею на упадок сього міста й володарства; має се бути десятим після виправдання дівиць¹⁶⁾, а двацятим після пожежі Капіто-

¹⁵⁾ Оба, і Цінна з партії Марія, що після вбивства свого товариша по уряді Октавія якийсь час панував сам, і диктатор Сулля належали до родини Корнеліїв, так само Лентуль. А Сибілла віщувала, що ССС — т. зн. три К (С читали Римляни як К) — по черзі панувати муть у Римі.

¹⁶⁾ Згадані дівиці се без сумніву вестальки, які мали за обов'язок піклувати ся вічним вогнем, символом існування держави, щоб не погас. Через цілий час своєї урядової служби мусіли додержувати обітницю тілесної чистоти; зломанне карано смертю, погребуючи живцем біля коллінських воріт. 73 р. Кльо-

лія¹⁷⁾. 10. Одначе в одному, казали, не було згоди між Цетегом а другими: Лентуль тай інші бажали собі, щоб уладжено різню і пожар міста на Сатурналії¹⁸⁾, а для Цетега сей речинець був за далекий.

V. От ми, щоб коротко покінчити, Квірти, веліли принести листи, що — сказано — кождим із них з окрема були виставлені. Вперед показали Цетегові печатку; пізнав. Ми перетяли нитку¹⁹⁾ й відчитали. Було написано його ж таки рукою до сенату й народу Алльоброгів, що він виконає все, що приобіцяв їхнім послам; просить, щоб вони теж робили все, до чого їхні послы зобовязали ся. Тут Цетег, який недовго перед тим все таки дещо відповідав що до мечів і кинжалів, які в ньо-

дій обжалував кілька вестальок, між ними сестру жінки Ціцерона Терентії, Фабію, за зломанне такої обітницї. Одначе суд виправдав їх. Чи про се саме згадує Ціцерон, чи про який инший випадок, до нині не рішено.

¹⁷⁾ З чиеї вини був той пожар, що припадає на 82. рік, не можна на певно сказати. Одні приписують вину недбалости сторожа, другі звалюють на конзулів, а ще інші на Суллю. 68 р. відбудовано святиню капітолійського Юпітера і посвячено на ново.

¹⁸⁾ Saturnalia, свято загальної веселости, були заведені на спомин золотої доби на землі за царювання бога Сатурна, коли то люди тішили ся повним щастем та сумирним життем. Тривали від 17. грудня через два, пізніше три, а вкінці пять днів. Проводжено їх на веселих пирах та гостинах, допускаючи також невольників до спільного стола та вгощуючи їх мов гостей.

¹⁹⁾ Римляни писали листи на деревляних поволічених воском табличках, рильцем витискаючи букви, складали письмом до середини, обв'язували ниткою, а вузол припечатували перстнями, на яких бували часто вирізувані подоби славних предків.

го найдено, та виправдував ся, що все любував ся в добрій желізній збруї, після відчитання листу збив ся з толку і, приголомшений свідомістю провини, нагло замовк. Приведено Статілія; пізнав і печатку і свій почерк. Відчитано листи майже такого самого змісту; признав ся. Тоді я показав листи Лентулеві і запитав, чи пізнає печатку. Притакнув головою. „Адже се“ — кажу — „справді знана печатка, відбитка твого діда²⁰⁾), славнозвісного мужа, що полюбив цілим серцем рідний край і своїх громадян; вже вона, хоч і німа, повинна була відхилити тебе від такого великого злочину“. 11. Таким самим ладом відчитано його письмо до сенату й народу Алльоброгів. Я лишив йому волю виговорити ся, як би хотів дещо про те сказати. Що правда спершу він відпекував ся; але трохи згодом, коли вже виложено й переведено цілий доказ, устав і спитав у Галлійців, яке йому до них діло та з якої речі зайшли до його дому; те саме питання поставив Вольтурцієві. Коли ж вони коротко і твердо відповіли йому, через кого та як часто до нього заходили, та запитали його, чи не говорив з ними нічого про сибіллінські пророцтва, тоді він, нагло обезглуздівши через злочин, дав доказ, яка велика сила сумління. Бо хоч міг сього відпекувати ся, нечаяно проти сподівання всіх признав ся. Так ото не тільки той хист та вправність у бесіді, якою завсїди визначав ся, але під вра-

²⁰⁾ Був се Публій Корнелій Лентуль, котрого Ціцерон не раз величав визначним державником, консуль 161 р.; визначив ся в бою проти Кая Гракха, одержавши при тім тяжку рану. Зненавиджений народом пішов добровільно на Сицилію, де й помер.

жіннем явного та приловленого злочину навіть безсоромність, якою перевищав усіх, та зухвалість його опустила. 12. Аж ось несподівано зажадав Вольтурцій, щоб отворено та прочитано лист, який, по його словам, дав йому Лентуль до Катиліни. Лентуль на се цілком оторонів, але пізнав і свою печатку і свій почерк. Лист був без підпису, але так звучав: „Хто я, довідаєш ся від того, кого до тебе посилаю. Покажи ся мужчиною, подумай куди ти вже зайшов; обміркуй, що тобі тепер потрібне, і подбай, щоб зеднати собі поміч усіх, навіть цілком незамітних людей!“ Впроваджений опісля Габіній наскільки з початку пустив ся був безсоромно відповідати, так під кінець не заперечив нічого з того, в чім Галлійці його обвинувачували. 13. А для мене, Квірити, хоч як певними були ті доводи та свідоцтва злочину, ті листи, печатки, почерки, вкінці визнатте кожного з окрема, так багато певніщими їхня краска, погляди, черти лица та мовчанка. Бо так побентежили ся, так попускали до землі очі, так покрадьки кидали инколи один на одного очима, що здавало ся, вже не другі на них виказують, але самі на себе.

VI. Виложивши і перевівши докази, запитав я, Квірити, сенат, що по його розумінню треба зробити для забезпечення тривкості держави. — З уст чільних сенаторів упали дуже виразні й рішучі гадки, до яких прилучив ся сенат без жадної поправки. А тому, що постанова сенату ще не списана²¹⁾, так я

²¹⁾ Постанови сенату, поки їх не списано та не зложено в архіві у святині Сатурна, що не все сей час діяло ся, не мали повного значіння; тому й ся по-

вам, Квіріти, з пам'яті розказу, що сенат ухвалив. 14. Перш усього висловлено мені високопочетними словами подяку, що я своєю сміливістю, порадою та дбалістю визволив державу з величезних небезпек. Потім признано преторам Люцієві Фляккові й Каєві Помптінові справедливу й заслужену похвалу за відважну й вірну підмогу, якою я покористував ся. Також хороброго мужа, могого товариша, наділено похвалою²²⁾, бо тих, котрі були учасниками тієї змови, усунув від впливу на свої та державні справи. Після того постановлено, щоб Публія Лентуля, коли зложить уряд претора віддати до в'язниці; так само щоб ув'язнити Кая Цетега, Люція Статілія й Публія Габінія, що були на місці. Те саме порішено вчинити також із Люцієм Кассієм, який випрохав був собі занятте підпалити місто, з Марком Цепарієм, якому, по одержаним виказам, приділено Апулію для зворохоблення пастухів, з Публієм Фурієм²³⁾, що з тих поселенців, яких Сулля завів до Фезулів, з Квінтом Аннієм Хільоном, що на спілку із тим Фурієм усе трудив ся підбурюваннем Алльоброгів, та з визволенцем Публієм Умбреном, про якого

станова відносила ся перш усього до ув'язнення, а не до засуду, який остаточно видано щойно 5. грудня.

²²⁾ Як знаємо, тозариш Ціцерона Кай Антоній, приневолений довгами, спершу пособляв зусиллям Катиліни; але як при поділі конзулярних займанщин дістала ся йому богата Македонія, з якої зрезигнував Ціцерон, він став пильно заступати інтереси держави, тобто усунув ся зпід впливу катилінської партії.

²³⁾ Зпоміж усіх, яких засуджено на в'язницю, зловлено мабуть тільки Цепарія: інші либонь щасливо повтікали, бо сам Ціцерон говорить тільки про 5 страчених.

було відомо, що перший завів Галлійців до Габінія. Та ще таку ласкавість виявив сенат, Квірити, що, вратувавши державу карою дев'яти на віки пропавших людей із так далеко розгалуженої змови та з такої скількості домашніх ворогів, уважав за можливе опам'ятати всіх інших. 15. Також заряджено в моє ім'я свято подяки²⁴⁾ безсмертним богам за їхню особливу ласку, честь, яка припала мені в мирному одінню вперше, від коли засновано це місто, а ухвалено його цими словами: „бо я вратував місто від пожару, громадян від різні, Італію від війни“²⁵⁾. Коли порівняти се свято подяки з іншими, так різниця в сьому, що всі інші постановлено за вдачні походи, а це одно за збереження держави. Оттак те, що найперше треба було зробити, зроблено і покінчено. Бо Публій Лентуль, хоч після переведених доказів та власного визнання по думці сенату стратив не то права претора, але навіть громадянина, таки зложив свій уряд, щоб ми, караючи неурядовця П. Лентуля, були вільні від вагування, яке не перешкодило славнозвісному мужеві Каєві Марієві забити претора Кая Главцію, на якого не було поіменного засуду.

²⁴⁾ Ціцерон справедливо міг із сього приводу чванити ся, бо такі свята подяки ухвалювано лише для воеводи, що виборов світлу перемогу над ворогом, і тільки йому одному признано таку честь у часі мира.

²⁵⁾ Сі слова ухвали сенату відносять ся мабуть до обставини, що через відкрите справи з послами Алльоброгів усунено небезпеку війни з тим народом, який, невдоволений безправствами та здиствами римських урядників, міг легко оружною рукою поперти партію Катиліни.

VII. 16. Тепер Квірити, коли мерзенних провідників над усе злочинної та небезпечної війни ви вже виловили тай маєте в руках, можна вам думати, що після відвернення тих небезпек від міста пропали всі сили Катиліни, всі надії та всі засоби. Коли я проганяв його з міста, заздальгідь бачив у душі, Квірити, що усунувши Катиліну нема мені чого бояти ся сонливости Публія Лентуля, ані огрядности Люція Касса, ні божевільної загонистости Кая Цетега²⁶). Його одного між ними всіми треба було лякати ся, але тільки так довго, поки повертав ся серед мурів міста. Він усе знав, мав доступ до всіх, мав спромогу і сміливість вдавати ся в розмову, спокушати та підбурювати. У нього була хитрість придатна для проступку, а хитрости не бракувало ні язика, ні рук. Він мав уже для виконання означених орудок певних дібраних та списаних людей. Але ніколи тим, що видав яке порученне, не вважав справи покінченою: не було нічого, до чого б він сам не навідав ся, чого б не підпоміг, не припильнував, коло чого не потрудивсь би; він міг видержати студінь, спрагу та голод. 17. Коли б я того чоловіка, так би-строго, так сміливого, так рішучого, так хитрого, так на злочин сторожкого, а в ледачих справках запопадливого не загнав був із домашніх засідок до табору харцизів — нехай скажу те, що відчуваю, Квірити — не легко було б мені усунути той тягар лиха із ваших жарків. Не був би він визначив на нас Сатурналії, ані не проголосив так довго наперед

²⁶) Так само характеризує Цетега Саллюстій (Зм. Кат. 43): він усе нарікав на повільність та нерішучість товаришів. Порів. початок 10. уступа.

дня заглади та упадку держави, ані не допустив, щоб його печатки, щоб його листи, свідки очевидного злочину попали ся нам у руки. А тепер, тому що його нема, діло поведено так, що ніколи в окромишньому домі жадної крадіжки ще не викрито так наглядно, як викрито та зясовано оцю величезну змову в державі. Як би Катиліна був лишив ся в місті до сього дня, так хоч я, поки він був, усім його задумам запобігав та ставив перепони, все ж таки, щоб висловити ся як найлагідніше, мусіли б ми з ним поміряти ся, і ніколи, поки він перебував би в місті ворогом, не визволили б ми держави від так великих небезпек у такий мирний, вигідний та тихий спосіб.

VIII. 18. Опроче, Квірити, я те все так уладив, що виглядає, наче б воно було передвиджене й виконане за волею й постановою безсмертних богів²⁷⁾). Сього можемо догадати ся з того, що кермування такими важними випадками людською второпністю просто немислиме, до того ж останніми часами вділили нам боги такої очевидної помочі й допомоги, що ми могли їх майже оглядати очима. Бо нехай і помину те, що нічною порою запримічено від заходу мітли й луну на небі, нехай промовчу удари перунів та землетруси, нехай пропушу і другі явища, яких чимало притра-

²⁷⁾ Сю частину, в якій Ціцерон хоче згадкою про дивні явища природи виказати боже провидінне в переведенню цілої справи та надати своєму ділу вратовання міста й держави ще більшої ваги, помістив він з уваги на своїх доволі безкритичних слухачів, які на тій точці були доволі вражливі. Тай сам Ціцерон у своєму самохвальстві допуслав ся промахів проти здорового розсудку, про що свідчить та обставина, що оспівав ті дивні явища в поемі про свій конзулят.

пило ся за нашого конзулювання, чим, здається ся, безсмертні боги вішували те, що тепер діється, то таки бодай того, що хочу сказати, не можна ані поминути, ані промовчати. 19. Адже напевно маєте в тямці, що за конзулів Коттай Торквата²⁸⁾ чимало предметів на Капітолію було поцілених громом, при чому й образи безсмертних богів злітали й погруддя мужів старовини вивертали ся, а бронзові таблиці з законами топили ся; поцілений був навіть той, що заснував се місто, Ромуль, який, наскільки тямите, був зображений на Капітолію в золоті немовлятком, як ротиком водить за дійками вовчиці. Ворожбити, що тоді посходили ся з цілої Етрурії²⁹⁾, казали, що наближається ся різня й пожари, усуненне законів, громадянська й домашня війна та розпад цілого міста й володарства, якщо безсмертні боги, переблагані всякими способами, просто не відвернуть самого призначіння. 20. Тому згідно з їхніми висловами уладжено тоді ігрища через десять днів³⁰⁾ і не занедбано нічого, що могло би причинити ся до переблагання богів. Також приказали вони спорядити більшу подобу Юпітера та помістити її на високому місці, а до того обернути в противну сторону, як було перше, до сходу; вони висловили надію, що як та подоба, що її бачите, гляне

²⁸⁾ Два літа взад, тобто 65 р.

²⁹⁾ Як на сході Халдейці, так ув Італії Етрурійці були знатоками у всім, що лежало в границях метафізики, тільки з меншими науковими основами.

³⁰⁾ Народні ігрища, получені до того зі співами й танцями, творили у Римлян частину богослуження і були рівночасно способом, переблагати розгніване божество.

на схід сонця, на майдан та на сенат, тоді затіви, які потайки починено проти існування міста й володарства, виявлять ся, так що сенат і римський народ буде міг їх проглянути. Тодішні конзулі винаймили уставленне тієї подоби³¹⁾, але робота йшла так пиняво, що не уставлено її ані за давніщих конзулів, ані за нас по нинішню днину.

IX. 21. Хто ж тепер, Квіріти, міг би бути таким ворогом правди, так нерозважним, так несповна розуму, щоб перечити, що всім тим, що бачимо, а головно сим містом, орудує воля й сила безсмертних богів? Адже коли відповіді склонювали ся в тому напрямку, що приладжуєть ся різня, пожари, розпад держави, і то через громадян — що тоді задля величини злочину деяким видавалось неймовірним — ви оце переконали ся, що воно окаянними громадянами не тільки було задумане, але навіть розпочате. А хиба ж не впадає в вічі, наче б воно склало ся по велінню прелюбного й великого Юпітера, що коли нинішньої днини ранком ведено по мойому приказу через майдан змовників та їхніх доносчиків до храму Згоди, саме в ту пору уставлено подобу. Ледво її уставлено на місці, звернувши лицем до вас та до сенату, а вже і сенат і ви побачили, що все, що було задумане проти загального гаразду, розкрито і зясовано. 22. Через те заслугоють вони на ще більшу ненависть і кару, бо не тільки на ваші будівлі та кривлі, але також на святині

³¹⁾ Такими справами, як винаймати публичні роботи, звичайно таким, що найменше жадають, займали ся едилі або цензори. Едилями того року були К. Юлій Цезар і М. Бібуль.

й каплиці богів намагалися кинути погубні та злочинні вогні. Як би я казав, що се я перепинив їх у цьому, дозволив би собі за багато і не можна б мені вибачити. Він, він, Юпітер перепинив їх; він Капітолій, він оці святині, він ціле місто, він вас усіх хотів спасти. За приводом безсмертних богів, Квірити, я переймився тою гадкою і стремлінням та дійшов до таких важних доводів. Дальше те підюджування Алльоброгів! а вже ж Лентуль таї усі інші домашні вороги не були б так безглуздо такі важні справи довіряли незнакомим та ще й чужоземцям та напевно ніколи не передавали б їм листів, як би безсмертні боги не були тим очайдухам відібрали розвагу. Але що ще! Що люди з Галлії, держави ще не приборканої як слід³²⁾, одиноке ще племя, якому, здається, не бракує ані сили, ані охоти воювати з римським народом, самохіть понехують надії на володіння та на визначні користи, пороблені їм людьми зі шляхетського роду, таї ваше добро ставлять вище власної могутности, гадаєте, що се не сталося за божим допustom? особливо, що вони могли одоліти нас не війною, але мовчанкою?

Х. 23. З уваги на те, Квірити, тому що при всіх божих узголовях заряджено подячні молебні, празнуйте ті дні зі своїми дружинами та діточками. Звісно, часто приношено безсмертним богам численні справедливі й належні жертви, але справедливіщих певно ніколи. Адже вас уратовано від непомірно

³²⁾ Майже ціла Галлія була до часів Цезаря вільна; щойно він загорнув її в роках 58—51 для римської держави.

жорстокої та нужденної загибелі; і вратовано без різні, без проливу крови, без війська, без бою; в мирній одежі, через мене одного, провідника й отамана в одінню мира віднесли ви перемогу. 24. Бо тільки пригадайте собі, Квірити, всіякі громадянські чвари, не лише ті, що про них ви чували, але й ті, що їх самі тямите та бачили. Люцій Сулля одолів Публія Сульпіція³³), прогнав з міста; Кая Марія, захистника сього міста³⁴), та багато моторних мужів по часті попроганяв із держави, почасти повбивав³⁵). Конзуль Кней Октавій оружем вигнав з міста свого товариша³⁶); ціла ця площа була заповнена купами трупів та підпливала кровю громадян. Пізніше перемогли Цінна з Марієм; але тоді через вимордування найчільніших мужів погасли світила держави. Ту жорстоку перемогу помстив опісля Сулля; нема навіть потреби говорити, з якою значною стратою громадян та з яким важким нещастем для

³³) Публій Сульпіцій Руф, людовий трибун 88 р., з початку прихильник Сулли, потім Марія, робив заходи, щоб відібрати Сулли начальство у війні з Мітридатом. Але Сулля вернув до Риму, розгромив своїх противників та винищив їх своїми вивласненнями (проскрипціями); між сотками других згинув і Сульпіцій, 82 р.

³⁴) Так називає Ціцерон Марія тому, що він розгромив цілком Тевтонів і Цимбрів, 102. і 101. р., котрі загрожували римській державі.

³⁵) Поконавши прихильників Марія, Сулля 12 найчільніших громадян із противної партії, що вратували ся втечею, вивласнив та проголосив ворогами рідного краю.

³⁶) За той час, як Сулля воював щасливо з Мітридатом в Азії, розпалив конзуль Люцій Корнелій Цінна в Римі нову пожегу. Своїми розпорядками, які м. и. позваляли вивласненням вернути до Риму, зчинив боротьбу зі шляхтою під проводом свого товариша —

держави. Розєднав ся Марко Лепід³⁷⁾ із чільним та хоробрим мужем Квінтом Катулем; і не так його загибель принесла державі жалобу, як усіх інших. 25. А все ж таки всі ті чвари були того роду, Квірити, що мали на меті не знищення, тільки перестрій держави; ті мужі не бажали, щоби взагалі не було держави, але щоб у тій, яка була, вони були начальниками, ані не хотіли пустити це місто з димом, але процвітатъ у ньому. А таки всі отті чвари, з яких жадна не загадувала гибелі держави, були того роду, що заспокоювали ся не новою згоди, але погромищем громадян. Тільки в цій одинокій війні, найбільшій та найлютішій, відколи тямлять люди, війні, якої ніяке дике племя ніколи зі своїм родом не вело, війні, в якій Лентуль, Катиліна, Цетег і Кассій поставили собі закон, що всі, що в безпеці столиці найшли би свою безпеку, мають бути зятягнені до числа ворогів, я так поводив ся, Квірити, щоб ви всі вийшли ціло; і коли ваші вороги задумували лишити в живих лиш тільки громадян, кільки би лишило ся після безконечної різні, тай тільки міста, кільки не могло б захопити пслумя, я й місто і громадян зберіг нетиканих тай непошкодованих.

XI. 26. За такі великі вчинки, Квірити, я

конзуля Кнея Октавія і мусів перед силою уступити з Риму. Але скоро після повороту Марія з Африки його сили зросли, пішов війною на Октавія, розгромив його і зчинив огидливу різню, в якій згинув Октавій і багато знатних громадян; взагалі мало тоді згинути в Римі понад 10 000 людей, 86 р.

³⁷⁾ По смерті Суллї 78 р заходив ся конзуль Марко Лепід коло того, щоб покасувати зарядження Суллї, чим визвав проти себе конзуля Квінта Катуля з аристократами. Вибухла нова усобиця, що покічила ся упадком Лепіда й його справи.

не домагаю ся від вас ніякої нагороди за свою хоробрість, ніякої почесної відзнаки, ніякого пам'ятника хвали, як тільки віковичної пам'яті про сей день. У ваших серцях бажаю скрити й переховати всі свої ликування, всі почесні прикраси, пам'ятники слави та відзнаки хвали. Ніщо німе не може мене радувати, ніщо мовчаливе, ніщо вкінці таке, яке можуть досягнути також менше достойні люди. Ваша пам'ять, Квірити, плекати ме мої діла, ваші бесіди ростити муть, а письменні пам'ятники дадуть їм тривалість і силу. Мені здаєть ся, що сей день, який, маю надію, по вік не забудеть ся, був захований і задля спасення міста і задля пам'яті про мій конзулят, та що в одному часі найшлося у сій державі двох громадян, із котрих одному судилось відмежувати границі вашого володарства не по полосам землі, але неба³⁸⁾, а другому зберегти столицю й осередок того ж володарства.

XII. 27. Але з уваги на те, що діла, яких я довершив, ні своєю долею, ні умовинами не дорівнюють ділам тих, що вели посторонні війни, що мені треба жити з тими, яких я переміг і приборкав, а вони лишили ворогів, повбивавши або розгромивши їх, ваш, Квірити, обов'язок, подбати, щоб, коли другим їхні діла приносять користь, мені мої колись не принесли шкоди. Бо щоби злочинні та нікчемні гадки очайдушних людей вам не могли шкодити, про се я подбав, а щоб мені не пошкодили, про се ваша річ подбати. Що правда, Квірити, мені самому ті люди нічим уже не можуть пошкодити; бо маю в добродумцях

³⁸⁾ Помпей, якого славну побіду над Мітридатом та й інші подвиги мав Ціцерон нагоду не раз хвалити.

могутнє забороло, яке я придбав собі на все, велика є повага держави, яка мовчки все мене боронити ме, велика сила совісти, яка зрадить саме тих, що бажаючи мене оскорбити, потопчуть її. 28. До того ж є в мені тільки сміливости, Квіріти, щоб не то не уступити жадній нахабности, але й самому подрочити ся з усякими нікчемниками. Мав би отже натиск домашніх ворогів, відвернений від вас, звалити ся всею силою на мене одного, так годі вам, Квіріти, треба подумати, в яких умовах хочете на будуче бачити тих, що задля вашого гаразду стягнули на себе загальну ненависть та небезпеку. Бо що до мене самого: яку ж там іще осолоду життя міг би я собі придбати, тим більше, що ані між вашими почетними урядами, ані у славі за заслугу не бачу нічого вищого, чого б мені бажало ся доступити. 29. Без сумніву, Квіріти, я доконаю сього, що те, що зробив я за свій конзулят, звичайною людиною заступати му та ще й величати, щоб ненависть, коли яку стягнув на себе, зберігаючи державу, заболіла зависників, а мені вийшла на славу. Наконець у державних справах поступати му так, щоб завсіди памятати про свої діла, і старати мусь виказати, що не грипадок, але моя удалість їх довершила,

Тепер ви, Квіріти, тому що вже ніч, помолившись оттому Юпітерові, захистникові сього міста і вашому сторожеві, розійдїть ся по своїх домах і, хоч небезпека вже ухилена, таки так, як і попередньої ночі, сокотїть своїх домів сторожами та вартами. Я дбати му про те, щоб ви довше не мусіли того робити та щоб могли проживати у тривкому мирі.

Четверта Бесіда.

І. 1. Бачу, зібрані батьки, що всі ви звернули на мене свої виразисті очі, бачу, що тривожить вас не тільки власна небезпека і держави, але також, коли її усунеться, моя. Відрадісна мені в горю і благодатна в терпінню ваша спочутливість моїй особі; але ж — на безсмертних богів! — відложіть її на бік і, забувши про мою безпечність, думайте про себе та про своїх діток. Коли мені в мойому конзуляті судила ся така доля, щоб я зазнав усіх прикростей, усіх болів та страждань, терпіти му те все не тільки мушно, але навіть радо, коби тільки овочем моїх зусиль була величність і добро ваше й римського народу.

2. Я, зібрані батьки, є той конзуль, для якого ні майдан, де виконується рівносудде, ні Мартове поле, освячене конзулярними віщуваннями, ні сенат, головне пристановище усіх народів, ні дім, усім спільний захисток¹⁾, ні постеля, призначена на відпочинок, ні наконець

¹⁾ Після римських законів не вільно було нікого з його власного мешкання тягнути перед суд. За те міг позовник свого противника просто з вулиці, на випадок спротиву навіть силою приневолити йти з ним перед суд.

оце почесне місце, се урядове крісло, ніколи не було далеке від небезпеки смерти та засідок. Я багато промовчав, багато перетерпів, багато вибачив, багатовилічив почасти з болем для себе, тоді як ви трівожили ся. Як оце безсмертні боги зволили призначити мойому конзулятові такий вислід, щоб я вибавив вас і римський народ від нужденної різні, ваші жінки й діти та вестальські дівичі від осоружного знущання, святині й каплиці, сю прегарну нашу батьківщину від огидливого полумя, цілу Італію від війни і спустошення, так я покоряюсь усякому таланові, який мав би навістити мене одного. Бо коли Публій Лентуль, обманений ворожбитами, міг собі уявляти, що його імя призначене долею на загладу держави, так чому мені не радіти, що мій конзулят трохи чи не призначений долею для спасення римського народу.

II. 3. Оттому, зібрані батьки, піклуйте ся собою, дбайте про рідний край, зберігайте себе, жінок, дітей і свої маєтки та обороняйте імя й добро римського народу; покиньте мене шкодувати та думати про мене. Бо по перше я повинен надіяти ся, що всі боги, які опікують ся цим містом, заплатять мені ласкою так, як заслугою; по друге, коли б так судило ся, ладен я спокійно приймати смерть. Адже ані відважного мужа не може спіткати смерть соромітна, ані колишнього конзуля передчасна, ані мудреця нужденна. Звісно, не такий я твердосердний, щоб не зворушив мене жаль мойого найдорожчого й найлюбішого, притомного при сьому брата та сльози цих усіх, що, як бачите, мене обступили; тай не перестає кликати моє серце домів думка про

переполохану дружину, приголомшену жахом дочку та маленького синка, якого держава мов би в обіймах держала як поруку мого конзуляту, як також про мого зятя²⁾, що стоїть онтам мені перед очима, вичікуючи кінця цієї днини. Все те зворушує мене, та тільки в тім напрямку, щоб радніщ уратувалися всі разом із вами, хоч би мене яка сила й мала роздавити, як щоб і вони й ми мали загинати разом із розвалом держави. 4. Для того, зібрані батьки, возьміть собі до серця добро держави, звертайте увагу на всі тучі, що нам загрожують, якщо загоді не розбере-те діла. Се ж не Тиберія Гракка, що хотів бути удруге людовим трибуном, не Кая Гракха³⁾, що пробував зворохобити сторонництво хліборобів, не Люція Сатурніна, що забив Кая Меммія⁴⁾, беруть на допити та перед ваш суворий суд; маємо в руках тих, котрі лишилися в Римі задля того, щоби підпалити місто, вас усіх вирізати і прийняти Катиліну; маємо в руках листи, печатки, власноручні письма, вкінці визняте кожного з осібна: підбурюєть ся Алльоброгів, підюджуєть ся невольників, закликуєть ся Катиліну; задумано таке, щоб, усіх вигубивши, не лишити нікого, аби не було кому навіть оплакати римського іме-

²⁾ Брат Ціцерона, якого він дуже любив, називав ся Квінт; писав трагедії; упав жертвою проскрипцій 43 р., тоді, як і Марко. Син називав ся так само і мав тоді три роки. Жінка називала ся Терентія, а дочка Туллія. Вона була тоді замужна за Каєм Кальпурнієм Пізоном, що був її першим мужем. Другий муж називав ся Крассіп, а третій Долябелля.

³⁾ Див. I. Бесіда, 4. і 7. прим.

⁴⁾ Див. I. Бесіда, 10. прим.

ни, заридати над розромом сього великого володарства.

III. 5. Все те виказали доказчики, винуватці признались у сьому; ви самі кількома присудами виявили свою думку: перш усього тим, що висловіли мені небуденними словами подяку й заявили, що завдяки моїй відвазі й пильности викрито змову пропащих людей; відтак тим, що приневолили Публія Лентуля зложити преторство, дальше тим, що його з усіма іншими, над якими ви вирекли свій суд, порішили віддати до вязниці; але головним тим, що зарядили в моє ім'я свято подяки, почесть, якої переді мною ніхто в мирному строю не удостоїв ся. Наконець вчорашнього дня розділили ви між послів Алльоброгів та Тита Вольтурція богати подарунки. Все те очевидно промовляє за тим, що ви без вагання осудили тих, яких поіменно віддали під сторожу⁵⁾.

6. Але я, зібрані батьки, постановив передати справу вашому осудові, наче б не було рішено, що думаете про подію та яку кару призначете. Від себе скажу тільки те, що є обовязком конзуля. Що в державі поширюється велике божевілле та що є змагання наварити що раз нового лиха, бачив я вже давно, але ж ніколи не думав, що громадяни зчинять таку велику й вельми шкідну змову. Тепер, як би воно й не було, та куди б не нахилювали ся ваші бажання й думки⁶⁾, ви

⁵⁾ Тобто кождий іншому сторожеві. Порів. Саллюстій, Зм. Кат. 47.

⁶⁾ Ціцеронові залежало на тім, щоб ухвала сенату запала ще перед заходом сонця, тому що ухвала по заході не мала законної сили, а в ночі могло

мусити ще до ночі рішити. Як великий проступок вам представлено, бачите. Коли гадаєте, що лиш небогато до нього причетних, страшно помиляєтеся. Те нещасте поширилося дальше, як догадують ся; розлилось воно не тільки по Італії, але навіть переступило Альпи і, повзучи потайними хідниками, загорнуло вже чимало займанщин⁷⁾. Гамуваннем та відкладаннем його придусити ніяким чином не вдасть ся; яка б міра вам і подобала ся, як найшвидше треба рішити ся.

IV. 7. Бачу, що до тепер виринули дві думки: одна Деціма Сіляна, який голосує за тим, що треба покарати смертю тих, котрі намагали ся знищити дотеперішній устрій, друга Кая Цезара⁸⁾, котрий усуває кару смерти, а всі інші найсуворіші карі одобрює. Обидва, відповідно до своєї гідности та ваги події, обстоюють найбільшу суворість. Один гадає, що ті, котрі намагали ся нас усіх та римський народ збавити життя, розбити володарство та вигубити імя римського народу, не повинні ні хвилини довше жити та дихати спільним із нами повітрем, і пригадує, що в нашій державі часто уживано сього роду кар на негідних громадян. Другий розумує, що безсмертні боги не установили смерти за кару,

їм удати ся при помочі приятелів, які вже почали до того готувати ся, визволити ся і втекти.

⁷⁾ Тут без сумніву має Цицерон на думці Алльоброгів, що на другий рік справді зчинили ворохобню, яку з трудом по довгих боях удалось пропреторові Помптінові здавити.

⁸⁾ Децім Сілян, нововибраний конзуль, висказав перший свою гадку, по ній прийшла черга на Цезара, претора на найближчий рік. Катон, що рішив справу, говорив щойно після Цицерона.

але що смерть се або природна конечність, або відпочинок після клопотів та нестач. Дятого розумні ніколи перед нею не здригались, а хоробрі часто навіть радо її приймали. За те тюрму, та ще й досмертну, винайдено безперечно як особливу кару за мерзенний злочин. Він каже порозділювати їх по містах. Ся предлога, коли розуміти її як приказ, здаєть ся, містить у собі несправедливість, а як проханне, труднощі⁹⁾. Але як подобаєть ся, можна до неї прихилити ся. 8. Бо я переберу діло на себе і, як сподію ся, найду такі міста, які з уваги на свою гідність не будуть уважати за вказане відмовляти ся від того, що постановите задля загального гаразду. До того він додає ще важку кару на мешканців міст, коли би хто з них хотів пустити їх на волю; обставля їх грізними сторожами, відповідними до проступку тих лиходіїв, не допускає, щоб хтонебудь, чи через сенат, чи через народ, міг облекшити кару тих, яких він засуджує; забирає їм навіть надію, яка звичайно буває одинокою розрадою людям у безталанню. Крім того домагаєть ся, щоб їхні добра забрати на скарб, одиноке життє лишає сим окаяним людям; як би його забрав, тоді одиноким болем відіймив би від них багато терпінь душі й тіла та всі кари за проступки. Оттому, щоб для нікчемників був у життю який пострах, завели наші предки віру, що в підземеллю чекають безбожників деякі того роду кари, бо мабуть розуміли, що без них і самої смерти нічого боятися.

⁹⁾ Несправедливо скидати тягар на міста, який Римлянам не вигідний, а трудно намовити їх, щоб се звчинили добровільно.

V. 9. Тепер, зібрані батьки, ясно мені, що для мене корисне. Коли прилучитеся до гадки Кая Цезара, тому що він у державному життю вибрав собі дорогу, яку вважають народолобною, так може мені, ховаючись за нього, речника й оборонця цієї думки, менше треба буде лякатися нападів зі сторони люду; коли ж до тамтої другої, так не знаю, чи не попаду в більшу заплутанину. Але ж усі згляди на мої небезпеки нехай переважить користь держави. Бо маємо голос Кая Цезара, як вимагала його власна гідність і блеск його предків, неначе поруку його безпереривної зичливості для держави. Тепер ясно, яка різниця між легкодумством крикунів, а справді народолобним серцем, що піклується добром народу. 10. Бачу, що з тих, які хочуть уходити за народолобців, декого нема¹⁰⁾, очевидно, щоб не голосувати у горловій справі римських громадян. А він же позавчора і римських громадян завдав до вязниці, і признав мені свято подяки, а вчорашнього дня наділив доводців богатими нагородами. Вже ж нікому не сумнівна річ, як думає про ціле судове діло той, що винуватцеві присудив вязницю, слідчому судді подяку, а доводцеві нагороду. Але ж бо Кай Цезар добре знає, що закон Семпронія установлений тільки для римських громадян; та хто стає ворогом держави, той ніяк не може бути громадянином; вкінці сам законодавець Семпронійського закону потерпів

¹⁰⁾ Непевне, кого Ціцерон має на думці; одні кажуть, Красса або Гортензія, інші — Квінта Метелля Непота, що пізніше перед народом погано уїдав на Ціцерона.

з волі народу¹¹⁾ кару за свої протидержавні виступи. Так само не думає він, щоб самого Лентуля, такого щедрця та марнотратника, коли так заїло й жорстоко мізкував про загибель римського народу та загладу цього міста, можна назвати народолюбцем. Через те він, наскрізь м'ягка та лагідна людина, не вагається запроторити Публія Лентуля у вічну темноту й тюрму та припоручає на будуче, щоб ніхто не виносився облекшуванням його жари та не важився запобігати колись народньої ласки на шкоду римського народу. До сього додає ще удержавнення майна, щоб до всіх мук душі й тіла долучила ся ще нужда й доля жебрака.

VI. 11. З тої причини або прилучите ся до сього внеску, чим приділите мені на збори дорогого й милого народові товариша, або краще прихилите ся до гадки Сіляна, а тоді легко очистите мене й себе від закиду жорстокости перед римським народом, а я викажу, що вона була багато лагідніша. А проте, зібрані батьки, яка може бути жорстокість у покаранню такого нелюдського злочину? Я, бачите, осуджую по своєму розумінню. Бо так би мені разом із вами нажити ся в незайманій державі, як я, коли в цьому судовому ділі різкіше поступаю, кермую ся не закамєнілістю душі (бо хто ж лагідніший від мене?), але якоюсь виїмковою людяністю та милосердем. Бо здаєть ся мені, бачу, як се місто, сонце вселенної та забороло усіх племен, на-

¹¹⁾ Порів. до I. Бесіди. 7. прим. Народ, що правда, не виявив своєї волі проти Гракха, але ж і не станув рішучо в його обороні, на що він заслужив, через те Гракх програв і згинув.

гло валить ся в одному пожарі; спостерігаю душею на румовищах вітчини нещасливі та непогребані стоси трупів громадян; снуєть ся мені перед очима примара несамовитого Цетегга, що розкошує у вашій різні. 12. Коли ж уявлю собі Лентуля при владі — а цієї надії набрав ся, як сам признав ся, з віщих книг — біля нього Габінія в багряниці¹²⁾ та прихід Катиліни з військом, тоді голосіння пань-маток, тоді втеча дівчат і хлопців та знущання над вестальськими дівицями наповняє мене грозою; а що се видаєть ся мені найбільш пожалування гідним нещастям, через те оказую ся суворим і невмолимим для тих, що бажали сього dokonати. Бо питаю: як би який панотець, якому невольник позабивав дітий, замордував жінку, запалив дім, не виконав на ньому як найострішої кари, чи мали б його за ласкавого і милосердного, чи за наскрізь нелюдяного та жорстокого? Я бодай уважав би лютим та желізним того, що болями та муками винуватця не присмирив би свого болю й муки. Оттак і ми супроти тих людей, що хотіли нас, наші жінки та наші діти вирізати в пень, що намагали ся зруйнувати кождому з нас з окрема дім тай цілу столицю держави, що мали на меті поселити племя Алльоброгів на звалищах сього міста та на пожарищі спелілого володарства, коли навіть поступимо з ними дуже строго, будемо уходити за милосердних; коли ж забажаємо показати ся лагідніщими, стягнемо на себе закид найбільшої жорстокости при загляді вітчини та наших громадян. 13. Хиба що Лю-

¹²⁾ В багряницях ходили високі урядники перських королів; таким королем *in spe* мав бути Лентуль.

цій Цезар¹³⁾, сей сміливий муж і щирий прихильник держави показав ся позавчора декому надто жорстокою людиною, коли подругові своєї сестри, жєнщини знаменитої при нїм і таки йому в вічі заявив, що він не повинен жити, а при тій нагоді пригадав, що й його дїда вбили на приказ конзуля, а його малолїтнього сина, якого батько вислав послом, згладили в тюрмі¹⁴⁾. А що ж вони подібного вчинили? Коли задумували зруйнувати державу? Нахил до перекупства ширив ся тоді в державі та деяке ревнуваннє сторонництв. От у тїм часі дїдо сього Лентуля, славнозвісна людина, переслїдував Гракха збройною рукою¹⁵⁾. Він дістав навіть тяжку рану, бо не хотїв щоб істнуваннє держави було нарушене; а сей тобі, щоб вивернути основи держави, закликає Галлійців, підбунтовує невольників, завзиває Катилїну, придїлює Цетєгові завданнє нас вигубити, Габінїєві повбивати всїх інших громадян, Кассїєві підпалити місто, а спустошеннє та ограбленнє цілої Італїї лишає Катилїні. А ви знать лякаєте ся, щоб ваші рїшення в справі сього нелюдського та проклятушого злочину не виглядали надто суворими; далеко більше треба лякати ся, щоб ми прощеннєм кари не виявили себе жорсткими супроти рідного краю, як суворїстю кари надто нагальними супроти найзапеклїщих ворогів.

¹³⁾ Люцій Цезар, конзуль 64 р., далекий свояк пізнїшого диктатора. Його сестра Юлїя була тоді замужна (в друге) за Лентуля, що за його смертю Люцій Цезар голосував.

¹⁴⁾ Пор. I. Бєсїда 8. прим. Марко Фульвій Флякк був дїдом Люція Цезара з матїрного боку.

¹⁵⁾ Див. 20. прим. до III. Бєсїди.

VII. 14. Однак того, що тепер, зібрані батьки, зачуваю, не можу промовчати. Оце дають ся чути голоси, які долітають до моїх слухів, зі сторони тих, що, бачу, лякають ся, чи маю доволі сили на виконанне того, що ви постановите нинішнього дня. Усе, зібрані батьки, передвиджено, приладжено й заряджено як моєю всесторонньою дбайливістю і запопадливістю, так далеко більше волею римського народу, зберегти начальну владу та охоронити спільні маєтки. Тут є всі, люди з усіх верстов, з усіх родів, ба й усякого віку; повен майдан, повні святині довкола майдану, повні всі входи сього храму й місця збору. Бо від засновин міста се одинока пригода, в якій усі відчувають одно й те саме, крім тих, які бачучи, що мусять пропадати, хотіли радніше пропасти разом зі всіми, як самі. 15. Оттих людей я вилучаю й радо відокремлюю, бо думаю, що їх треба зачислити не до несовісних громадян, але до найлютіших ворогів. За те всі інші — безсмертні боги! — в якому числі, з якою загарливістю та з якою рішучістю єднають ся задля загального гаразду й чести. Пощо мені тут пригадувати римських лицарів, що справді у становищу розсудливости дають вам пєред, але в любові до держави йдуть із вами на взаводи, що їх, після довголітньої незлагоди привернених до згідливої злуки з нашим станом, поєднує з вами нинішній день тай оце судове діло¹⁶⁾. Коли ми сю злуку, скріплену за мойого конзулювання, вдержимо

¹⁶⁾ Кістю незгоди була суддейська власть, яку К. Гракх дав лицарству, Сулля сенатором; аж Аврелій Котта, претор 70 р., поділив її між оба стани, в той спосіб поєднуючи їх.

в державі на все, так ручу вам, що на будуче ніяке громадянське ні домашнє лихо не спаде на якунебудь частину держави. Бачу, що зійшли ся скарбники, пройняті однаковою загарливістю боронити державу, незвичайно сміливі мужі; також, бачу, всі писарі¹⁷⁾, яких сьогодні згуртував припадок при скарбниці, повернули свою увагу від вижидання жеребу на спільне добро. 16. Зійшла ся ціла громада вольнородних, навіть із найбідніщих верстов. Бо де ж є такий, кому б оці храми, кругогляд на місто, посіданнє волі, вкінці це соняшне проміннє та спільна земля рідного краю не була дорога, що більше — солодка й мила?

VIII. Стоїть труду, зібрані батьки, звернути увагу на запал визволенців, що осягнувши своїми заслугами щастє, бути членами сього громадянства, справедливо уважають се місто своєю вітчиною, якого деякі тут уроджені, тай то уроджені в найзнатніщих домах, не мали за своє родиннє, тільки за вороже місто. Але що се я наводжу людий та верстви, яких їхні власні посілости, яких спільна держава, яких наконєць воля, те, що всякому найсолодше, заставила боронити гаряду рідного краю. Адже нема невольника, якого умовини неволі ще дадуть ся витримати, що не вжахнувся би перед нахабністю громадян, що не бажав би вдержати дотеперішнього ладу, що не виявив би для спільного добра тільки охоти, кільки в нього сміливости й сили. 17. Тому, як би часом кого з вас затурбувала поголоска, що якийсь там посеред-

¹⁷⁾ Се державні платні підурядники, що їх жеребом приділювано на цілий рік до якого там урядника.

ник Лентуля¹⁸⁾ вганяєть ся по будках та сподіваєть ся, що грішми вдасть ся йому розбурхати уми злиденних та недосвідних людей, так се справді було почато і спробовано, але ж ніхто не найшов ся в таких недостатках або такої нікчемної успособи, який не хотїв би бачити неторканим те місце, де стоїть його стільчик, де він що днини трудить ся для заробітку, своє гніздо та постелю, а вкінці сво- його сумирного життя-буття. Трохи чи ненай- більша частина тих, що живуть по будках, або краще, щоб вірніше сказати, ціла ся вер- ства любить над усе спокій¹⁹⁾. Бо ціла май- стерня, ціла праця й заробіток удержуєть ся попитом покупців, росте в час мира; коли ж через замкненне будок обнижуєть ся звичайно заробіток, то що буде, як вони спалахкотять?

IX. 18. При таких обставинах, зібрані батьки, не збуває вам на підмогу римського народу; але подбайте, щоб не здавало ся римському народові, що вас немає. Маєте конзуля, що виратував ся з багато небезпек і засідок, а то й із обіймів смерти не для власного життя, але для вашого добра. Всі верстви згідливо ділають умом, волею, загар- ливістю, словом і ділом для збереження дер- жави. Обставлена головнями та стрілами без- божної змови спільна вітчизна простяга до вас благаючи рамена: вам себе, вам життя всіх громадян, вам замок і Капітолій, вам жертів- ники домовиків, вам той вічний вогонь

¹⁸⁾ Були се певні посередники, якими Лентуль часто послугував ся.

¹⁹⁾ А одначе мусів розганяти збройними людьми збіговисько, яке зробили невольники Лентуля й Цете- га з громадою ремісників.

Вести, вам храми і святині усіх богів, вам мурі і кривлі міста віддає в опіку. Попри те нинішнього дня маєте пролосити рішення про своє життє, про існування ваших жінок і дітей, про всі маєтки, про свої домівки та огнища. 19. Маєте провідника, що про вас тямить, а про себе забуває: нагода, яка не все трапляєть ся; маєте всі верстви, всіх людей, цілий римський народ, — що у громадянському ділі бачимо перший раз нинішньої днини, — який відчуває одно й те саме. Подумайте, якими великими зусиллями засновано володарство, якою великою хоробрістю утревалено волю, як великою добротою богів набуто й помножено маєтки, а сього одніська ніч²⁰⁾ трохи не зруйнувала! Щоб се на будуче не могло бути громадянами не то виконане, але навіть подумане, треба вам нинішнього дня подбати. І се я кажу не на те, аби підбадьорити вас, що в загарливости мене майже переганяєте, але щоб ясно було, що я своїм голосом, який у державі повинен бути перший, сповнив обовязок конзуля.

Х. 20. Тепер, заки поверну до речі, скажу дещо про себе. Я знаю, що, як велика ватага змовників, — а вона, як бачите, величезна — так велике число ворогів стягнув я на себе, але ж уважаю їх мерзенною і безсилою чередою, погорди гідною та нікчемною. Нехай би коли та ватага, підюджена чиймсь там божевільним злочином, заважила більше, як гідність ваша й держави, я все таки, зібрані батьки, не жалкувати му ніколи своїх учин-

²⁰⁾ Ціцерон має на думці ніч з 2. на 3. грудня, коли приловлено Алльоброгів з листами.

ків та порад. Адже смерть, якою вони мені може грозять, призначена для всіх; за те такої хвали за життя, якою ви мене вшанували своїми постановами, не доступив ніхто. Бо всім іншим ухвалили ви заяву подяки за вдатні подвиги, мені одному за збереження держави. 21. Нехай заживає слави той Сціпіон²¹⁾, що своєю второпністю й мужністю приневолив Ганнібала вертати до Африки та уступити з Італії, нехай лискуча хвала зодягає другого Африкана²²⁾, що зруйнував два сьому володарству найбільш ворожі міста, Картагину й Нумантію, нехай уважають визначним героєм того Павля²³⁾, що його віз прикрасив наймогутніший колись і високодостойний король Перз, нехай блистить вічною славою Марій²⁴⁾, що двічі спас Італію від ворожого наїзду і від страху перед неволею, нехай понад усіх ставлять Помпея, котрого воєнні діла і заслуги обіймають ті самі простори й межі, що й дорогу сонця; без сумніву між заслугами сих мужів знайдеться дещо місця і для моєї слави, хіба що більшим ділом було би промощувати шляхи, якими могли б ми йти на під-

²¹⁾ Старший П. Корнелій Сціпіон Африкан, що покорив Гіспанію та побідою під Замою покінчив сумну для Римлян через побіди Ганнібала в Італії другу пунську війну, 202 р.

²²⁾ Молодий П. К. Сціпіон зруйнував Картагину, фенікійську кольонію в Африці, 146., і Нумантію, в Гіспанії, 133 р.

²³⁾ Люцій Емілій Павль, здобув Македонію, поклавши останнього макед. короля Перза і взявши його до неволі 168 р. Здобуттем Македонії нечувано збогатив Рим.

²⁴⁾ Порів. III. Бесіда 34. прим. й відповідне місце в текстї.

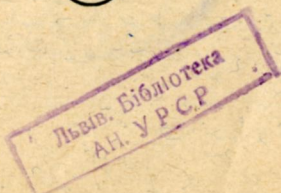
бої, як дбати, щоб також ті, що їх нема, переможцями мали де вернути²⁵). 22. Правда, з одного боку мають посторонні перемоги ліпші умовини як домашні, бо чужесторонні вороги або приборкані гнуть спину, або помилувані уважають себе зобовязаними за те добродійство; за те ті з числа громадян, що, звихнені своїм безглуздем, раз почали поводити ся як вороги рідного краю, таких, хоч і понівечиш їхні шкідливі для держави задуми, не можеш ані погамувати силою, ані загодити добродійством. Дятого розумію добре, що я вдав ся у вічну війну зі зледащілими громадянами. Одначе маю надію, що ваша і всіх добродумців поміч тай пам'ять про такі великі небезпеки, яка жити ме вічно не тільки в сьому народі, що його оце вратовано, але в устах і в серці всіх народів, поможе мені легко відтрунути її від себе та своєї рідні. А вже певно не знайдеть ся жадна така сила, яка б могла розірвати та захитати ваш союз із римськими лицарями і таку єдність усіх добродумців.

XI. 23. При таких умовинах, зібрані батьки, бажаю від вас замість отаманства, замість війська, замість займанщини, якою я погордив, замість торжественного візду та інших ознак хвали, які я відкинув, щоби зберегти вашу і вашого міста безпечність, замість дружин послушників та гостинностей по займанщинах, які зрештою через свій вплив у місті не меншою діяльністю вдержую, як набуваю; замість усього того, кажу, за мої виїмкові заходи бі-

²⁵) Помпей мав сказати, що не будь Ціцерон. не мав би де відбути тріумфу, бо Рим був би в руїнах,

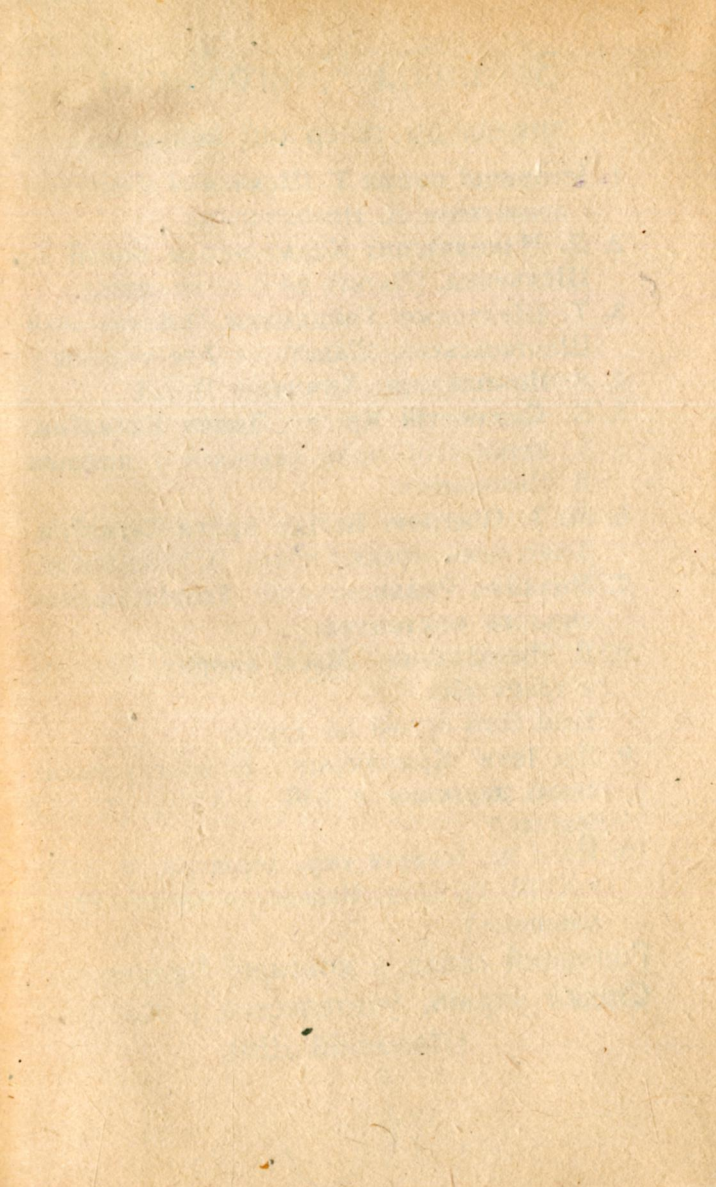
ля вас та за ту дбайливість про збереженне держави, якої ви оце свідками, не бажаю від вас нічого, як тільки, щоб ви тямали про цей час та про цілий мій конзулят; поки воно буде вкорінене у ваших серцях, уважати му себе захищеним найбезпечнішим муром. Коли б одначе сила нікчемників ошукала та понівечила мою надію, поручаю вам мого малого сина, який, певна річ, найде достатню підмогу не тільки для удержання, але також для становища, коли тямити мете, що він син того, котрий зберіг оце все сам своїми особистими небезпеками.

24. Дятого покінчіть справу, де йде про істнуванне вас самих і римського народу, про ваші жінки й діти, про жертівники та огнища, про святі місця і храми, про крівлі й жилища цілого міста, про володарство й волю, про гаразд Італії та про цілу державу, сумлінною, відповідно вашому починові, та сміливою постановою. Маєте такого конзуля, що не завагаєть ся повинувати ся вашим постановам і, поки живе, зуміє того, що ви постановите, боронити та запоручити своєю особою.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

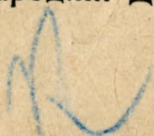
И-61681

Загальна книгозбірня

видала до тепер оці випуски:

1. **Історичні поеми Т. Шевченка** зі вступом і примітками Д. Николишина.
2. **Д. Николишин: Козаччина в поезії Т. Шевченка.** (Ладить ся 2-ге виданне.)
3. **Т. Шевченко: Гайдамаки.** Пояснив Іван Шпитковський. (Ладить ся 2-ге виданне.)
4. **Д. Николишин: Хвилини.** Поезії.
5. **К. Саллюстій Крісп: Змова Катиліни.** З латинської мови переклав і пояснив Д. Николишин.
6. **М. Т. Цицерон: Бесіди проти Катиліни.** З лат. мови перекл. і поясн. Д. Николишин.
7. **Михайло Роздольський: Теорія драматичного мистецтва.**
8. **Д. Николишин: Маєві акорди.** Картина у трьох діях.
Крім того готові до друку:
9. **Др. Іван Крип'якевич: Історія української держави в XVII. і XVIII. ст.** (до Мазепи.)
10. **Його ж: Історія укр. держави в XVII. і XVIII. ст.** (Від Мазепи до упадку Гетьманщини.)

Головний склад у книгарні Видавничої
Спілки україн. учительства в Коломиї
(Народній Дім).

7108119

B.

I

И-61681

I

И 61.681